

شرح حال میرفندرسکی

محمد رضا زاد هوش

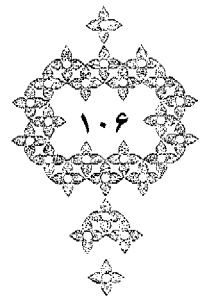
مرکز تحقیقات کلامی و فلسفی

المیرفندرسکی

المیر السید أبو القاسم الحسینی الفندرسکی
(۹۷۰-۱۰۵۰ق) فیلسوف حکیم وعالم ایرانی.
یعمل الکاتب فی مقاله هذه علی التعریف بهذا
العالم الإيراني و بیان سیرته. کما یشیر فیها إلى
أسماء أساتذته و طلابه، مختصا إياها باستعراض
مفصل لما خلفه من آثار.

چکیده: میرسید ابوالقاسم حسینی موسوی
فندرسکی (۹۷۰-۱۰۵۰ق)، فیلسوف، حکیم و
دانشمند ایرانی است. نویسنده در مقاله حاضر
به معرفی و بیان زندگی نامه این دانشمند ایرانی
می پردازد. معرفی اساتید و شاگردان میر و نهایتا
آثار وی، از دیگر مطالب مهمی است که در مقاله
حاضر به طور مبسوط منعکس گردیده است.

کلیدواژه: میرفندرسکی، سید ابوالقاسم؛
میرفندرسکی-زندگی نامه؛ آثار؛ فیلسوف قرن دهم.

میر سید ابوالقاسم بن میرزا بیک بن میر صدرالدین حسینی موسوی فندرسکی فیلسوف، حکیم، عارف، هندشناس، جامعه‌شناس، کیمیاگر، شیمی‌دان، تاریخ‌نگار، مدرّس، شارح، شاعر، ادیب و دانشمند ایرانی در حدود سال ۹۷۰ هجری قمری^۱ برابر با ۹۴۱ خورشیدی و ۱۵۶۲ میلادی در فندرسک چشم به جهان گشود.

نامش را ابوالقاسم نهادند، و از آن جهت که از خاندان سادات بود، میر سید ابوالقاسمش خواندند، و چون در فندرسک زاده شده بود، به فندرسکی و میر فندرسکی شهرت یافت.

پیشوند «میر» در خاندان ایشان، سابقه‌ای طولانی داشت^۲؛ چراکه از سادات بودند، و از دوره تیموریان به این سو، سادات به «میر» و شاهزادگان به «میرزاده» خطاب می‌شدند.

فندرسک، به کسر «فاء» و سکون «نون»، و کسر «دال» و «راء» است. منسوبان به این ناحیه را «فندرسکی» می‌خوانند. در متون قدیم گفته‌اند که از توابع استرآباد^۳ است^۴، و در فاصله دوازده فرسخی آن قرار دارد. این ناحیه هم‌اکنون یکی از دهستان‌های بخش رامیان از شهرستان گرگان در استان گلستان به شمار می‌رود^۵، دارای بیست و چهار آبادی است، و روستاهای مهم آن، کلوکن، دار کلاته، توران، فارس و دلند است. مرکز بلوک فندرسک، خان‌بین یا خانه به بین یا خان به بین نام دارد^۶. او سالیانی چند در حجره مشرق‌الشمسین واقع در مدرسه فیضیه قم، به تحصیل و ریاضت نفس مشغول بود^۷. وی در هر بامداد، از در شرقی، طلوع خورشید و از در جنوبی، تابش اشعه آن برگنبد بارگاه مطهر کریمه اهل بیت، حضرت فاطمه معصومه علیها السلام را می‌نگریست، از همین جهت بود که به آن، مشرق‌الشمسین می‌گفتند.

چون اصفهان به عنوان پایتخت صفویان شناخته شد و مدارس این شهر رونق بسیار گرفت به اصفهان رفت و تحصیلات خود را نزد دانشمندان نام‌آور این شهر پی گرفت.

از استادان میر می‌توان به اینان اشاره کرد:

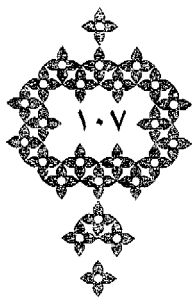
* علامه کمال‌الدین چلبی بیک تبریزی (م ۱۰۴۱ ق)^۸، متخلص به شیدا و فارغ.

* میرزا ابو جعفر کائنی نایینی.

* اشرف. ظاهراً اشرف‌الدین علی فرزند غیاث‌الدین منصور دشتکی. شاید آن‌چه جناب میر در آغاز رساله حرکت آورده است: «تَقَرُّباً إِلَى مَجْلِسِ شَيْخِنَا وَمَوْلَانَا الْأَجَلِّ... وَلَوْ أَمَرَنِي الشَّيْخُ لِأَفْرَدْتُ فِي ذَلِكَ مَقَالََةً عَلَى حِدَّة»^۹، ناظر به همین اشرف‌الدین علی باشد.

* میر برهان‌الدین محمد باقر اشراق استرآبادی، مشهور به معلّم ثالث و میر داماد (۹۶۹-۱۰۴۰ ق). فندرسکی نزد میر داماد، آثار نگاشته استاد همانند السبع الشداد، شُرعة التَّسْمِيَةِ و الإيقاظات، متون فلسفی، به ویژه شغای ابن سینا^{۱۰}، و دیگر متون حکمت مشاء را قرائت کرد. میر فندرسکی کتاب شفا

۱. تاریخ تولّد جناب میر را ۱۱۷۰ ق نیز آورده‌اند که اشتباه است.
۲. نسب‌نامه‌چته سادات فندرسک، ص ۱.
۳. نام استرآباد در ۱۲۲۲ بیان ۱۳۱۱ ش به گِردگان تبدیل شد.
۴. ریاض‌العلماء، ج ۵، ص ۵۰۱-۵۰۲.
۵. الکنی والألقاب، ج ۳، ص ۳۶.
۶. فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۳، ص ۲۰۵.
۷. لغت‌نامه دهخدا، «خانه به بین».
۸. گزارش کویر تحفه الفقرا، ص ۹۱.
۹. تذکره شعرا، ج ۱، ص ۲۲۹-۲۳۱؛ عرفات‌العاشقین، نسخه عکسی کتابخانه مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ص ۱۵۱، ۱۶۸، ۲۸۲-۲۸۳، ۸۹۳؛ اکبرنامه، ج ۳، ص ۷۴۷؛ سخنوران آذربایجان، ج ۲، ص ۵۸۵، ۵۸۹.
۱۰. عرفات‌العاشقین، نسخه عکسی.
۱۱. بحار الأنوار، ج ۱۱۰، ص ۲۱؛ مرآة‌الکتب، ج ۱، ص ۲۲۲؛ فصل‌نامه خردنامه صدرا، «میر داماد و میر فندرسکی»، ص ۸۶.

رانزد میرداماد آموخت، و تا استادش زنده بود، سفار تدریس نکرد. گفته اند که در وطن و عصر و زمان با میرفندرسکی، موافق و در حالات و اخلاق با وی مخالف بوده؛ چراکه او، معاشرت اعیان را خوش می داشت؛ ولی میرفندرسکی با فقرا مصاحبت می کرده است.^{۱۲} از زمان های قدیم، میرداماد و میرفندرسکی را گاه يك نفر می پنداشته اند.^{۱۳} این اشتباه در منابع جدید هم دیده می شود؛ از جمله در کتاب سازی های اخیر که شمار زیادی از آن به صورت افست در بازار کتاب یافت می شود: «خودآموز در علوم و فنون غریبه از مولانا محمدباقر میر حسینی فندرسکی معروف به میرداماد کبیر».

گفته اند که جناب میر، شاگرد ملاصدرا بوده است؛ ولی علایق عالی عارفانه او در علاقه به آثار و عقاید ابن سینا متبلور شده، و با عقیده «حرکت جوهری» ملاصدرا، میانه ای خوش نداشته است!^{۱۴} جناب میر پس از انجام تحصیلات با دربار ارتباط پیدا کرد. امرای دولتی، احترام ویژه ای برای وی قائل بودند ولی او دست به اموال حکومتی نبرد.

وی از لحاظ کمالات علمی و عرفانی، مورد تکریم همگان بود، ولی در زندگانی شخصی، بسیار ساده و بی تکلف می زیست، از شهرت و مقامات ظاهری، گریزان بود، به ظواهر امور اعتنایی نداشت، و از آمیزش با مردم کوچه و بازار، پرهیز نمی کرد.

جناب میر صاحب کرسی تدریس نیز بود و آن گونه که از رسائل و آثار او برمی آید، بیشتر، متون مربوط به حکمت مشاء و آثار ابن سینا را تدریس می کرد.^{۱۵} و به ویژه از درس نجات، شفاء، قانون،^{۱۶} موسیقی^{۱۸} و هندسه^{۱۹} او آگاهی داریم.

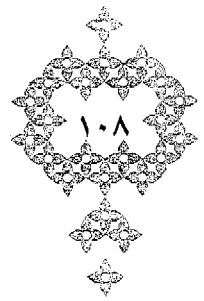
وی تأثیر زیادی بر شاگردان خود داشت. ویژگی های مشترک شاگردان جناب میر چنین است: در کنار تدریس به تألیف نیز اشتغال داشتند، و تألیف، مانع از فعالیت آموزشی ایشان نشد. بیشتر آنان بر شفای ابن سینا حاشیه نگاشتند.

پس از کسب علم حکمت نظری قدم در وادی سیر و سلوک و کشف و شهود و اشراق و ریاضت نهادند، و از حکمت عملی غفلت نورزیدند. در فلسفه، از پیروان حکمت سینیوی به شمار بودند و به اثبات مبانی حکمت مشاء و تبیین مشکلات آن، تدریس و بازآفرینی متون حکمت مشایی، طرفداری از مبانی ابن سینا، دفاع از آرای او و انکار نظر مخالفان پرداختند.

به بررسی دقیق نظریات صدر المتألهین پرداختند؛ آنان بعضی از مبانی فکری و آرای ملاصدرا را پذیرفتند، و بعضی دیگر از آن ها را نقد و رد کردند.

به گفتار حکیمان هند نیز توجه کرده و استناد جستند. احترام پادشاهان، امرا و حاکمان را جلب کردند و با دربار صفوی ارتباط معتدل داشتند، چنان که این پادشاه و وزرا بودند که تمایل به دیدار با آن ها و بهره مندی از محضرشان را داشتند.

۱۲. رجال و مشاهیر اصفهان، ص ۵۵۷.
۱۳. برای تذکر این اشتباه عوام؛ میزان الأنساب، ص ۴۱.
۱۴. نیومن، اندرو، مذهب، فلسفه و علوم، ص ۱۳۶.
۱۵. منتخبانی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، ص ۶۲.
۱۶. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۴۹۹-۵۰۰.
۱۷. ریحانة الأدب، ج ۴، ص ۳۵۷.
۱۸. فصل نامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، «میرفندرسکی» از محمدتقی دانش پزوه، ص ۵۸-۷۱.
۱۹. مرآة الکتب، ج ۱، ص ۲۲۲.

از جمله شاگردان بلا فصل جناب میر فندرسکی که سالیانی چند از وی سود جستند، می توان به اینان اشاره کرد:

* ملا رجب علی تبریزی اصفهانی (م ۱۰۸۰ ق).^{۲۰} متخلص به «واحد»، مدفون در تخت فولاد اصفهان. شاگرد جناب میر در متون معتبر قدیم، و علمدار بزرگ فلسفه او. نگارنده اصول آصفیه، اثبات واجب و رسالة الوجود. تذکره نویسان معاصر تبریزی، به نام استاد رجب علی تبریزی در فلسفه، اشاره ای نکرده اند؛ اما برخی از منابع جدید، با توجه به تسلط او بر مبانی حکمت مشاء و تدریس متون آن، و تمسک به سخنان حکمای هند، وی را از شاگردان میر فندرسکی بر شمرده اند.^{۲۱}

ملا رجب علی در آثار خود به اثبات مبانی حکمت مشاء و ابن سینا و انکار نظر مخالفان پرداخته است، و گاه به گفتار حکمای هند استناد می جوید که از این جهات، متأثر از طریقه فندرسکی به شمار می رود. دو جریان فلسفی حکیم شیرازی و فیلسوف تبریزی به عنوان دو نوع طرز تفکر معارض با یکدیگر شناخته شده است.

* آقا حسین خوانساری (۱۰۱۶-۱۰۹۸ ق). فرزند جمال الدین محمد خوانساری. شاگرد میر در حکمت و عقلیات بوده است.^{۲۲} آن گونه که از بررسی حواشی و تعلیقات او بر شفا ی ابن سینا بر می آید، روش فلسفی او همان روش جناب میر بوده است.^{۲۳} شگفت که آقا جمال خوانساری، حدوث دهری میر داماد را به چالش کشیده بود، ولی فرزندش شاگرد فندرسکی است که از شاگردان میرز مدرسه میر داماد به شمار می رود. آقا حسین، استاد نوه جناب میر نیز به شمار می رود.

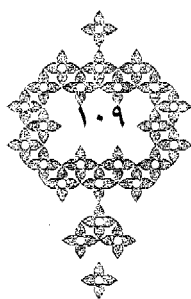
* ملا محمد باقر سبزواری خراسانی (۱۰۱۷-۱۰۹۰ ق).^{۲۴} مشهور به محقق سبزواری. صاحب آثار قلمی فراوان. وی استاد نوه میر فندرسکی بوده است.

محقق سبزواری و آقا حسین خوانساری هر دو برآمده از مجلس درس میر فندرسکی به شمار می روند؛ اما اندک اندک به راهی متفاوت از یکدیگر رفتند، آقا حسین با تأکید بر روش فلسفی جناب میر، بر شفا ی ابن سینا تعلیق می زند؛ ولی محقق سبزواری تعلیقات آقا حسین خوانساری را نقد می کند، و آقا حسین، آن ها را پاسخ می گوید. رساله شبهه استلزام آقا حسین خوانساری، دربردارنده گفت و گوها و مناظرات میان او و محقق سبزواری است.

* ملا محمد صادق اردستانی (م ۱۱۳۴ ق).^{۲۵} از حکیمان، عارفان و زاهدان اصفهان در دوره صفوی. استاد ملا محمد صالح خلخالی (م ۱۱۷۵ ق) که قصیده یائیه جناب میر فندرسکی را شرح کرده است. به میر فندرسکی خلوصی داشت، در زمان شاه سلطان حسین صفوی به بیرون از شهر تبعید شد، و عیال او از شدت سرما جان سپردند.^{۲۶} خود گفته است که پس از وفات جناب میر نیز بیست ماه هر روز بر سر قبر میر رفته ام، و در خدمت او درس خوانده ام.^{۲۷}

* ملا محمد کاظم طالقانی قزوینی (م ۱۰۹۴ ق).^{۲۸} سر سلسله آل نحوی و آل برغانی، زعیم حوزه

۲۰. درباره او: قصص الخاقانی ج ۲، ص ۴۶-۴۸؛ ریاض العلماء، ج ۲، ص ۲۸۳؛ تحفة المشاق، خطی مرکزی، ش ۳۷۵۱؛ تذکره شعرا، ص ۱۵۴ و به تصحیح ناجی نصر آبادی، ج ۱، ص ۲۲۳-۲۲۴؛ ریحانة الأدب، ج ۶، ص ۲۸۵؛ تنسیم امل الآمل، ص ۱۵۰؛ أعيان الشیعة، ج ۶، ص ۴۶۴؛ رجال اصفهان، ص ۱۵۷۴؛ بزرگان اصفهان، چاپ نفی، ص ۲۱۳؛ دانشمندان و ۲۱. متخیاتی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، ص ۲۱۸، ۶۲؛ تاریخ فلسفه اسلامی، ترجمه سید جواد طباطبائی، ج ۱، ص ۴۸۰-۴۸۲؛ ج ۲، ص ۱۵۴؛ دایره المعارف طهور در tahookotob.com. ۲۲. وقایع السنین، ص ۵۱۴، ذیل حوادث سال ۱۰۵۰ ق؛ ریاض العلماء، ج ۵، ص ۴۹۹؛ رو ضات الجنات، ج ۲، ص ۳۵۴؛ الروضة النضرة، ص ۴۵۰؛ أعيان الشیعة، ج ۲، ص ۴۰۳؛ تذکره القبور، ص ۵۰. ۲۳. متخیاتی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، ص ۳۶۲. ۲۴. وقایع السنین، ص ۵۱۴، ۵۳۵؛ ریحانة الأدب، ج ۵، ص ۲۴۲؛ حياة المحقق السبزواری، ص ۱۵۵. ۲۵. شرح سال او در: تاریخ و سفر نامه، ص ۱۹۲؛ طرائق الحقایق، ج ۳، ص ۱۶۵؛ بستان السیاحة، ص ۹۶؛ الکواکب المستشرة، ص ۳۵۹؛ ریحانة الأدب، ج ۱، ص ۱۰۴؛ آثار و افکار حکما و عرفای مشهور اصفهان، ص ۲۱-۲۶. ۲۶. روضة الصفا، ج ۸، ص ۴۹۳؛ سیاست و اقتصاد عصر صفوی، ص ۳۸۹. ۲۷. ریاض الشعرا، ج ۱، ص ۱۸۲. ۲۸. امل الآمل، ج ۲، ص ۲۹۵.

علمی فزوین و بنیان‌گذار مدرسه نواب که امروزه به مدرسه امام صادق علیه السلام نام‌بردار است. از آثار او حاشیه بر الهیات شفاست.

* عطاء الله رودسری گیلانی. از زبیدی که به مذهب شیعه دوازده امامی گرایید. نگارنده حواشی بر حاشیه خفزی^{۲۹}، شرح مطالع و شرح حکمة العین.^{۳۰}

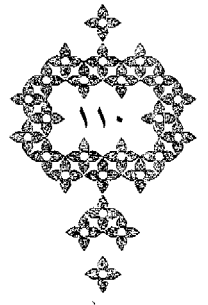
* میرزا ابوجعفر کافی. مشهور به کافی قائی فرزند محتشم بن عمیدالملک بن نظام‌الدین شهنشاه قائی. نگارنده کتاب التسهیل^{۳۱} و شرحی بر ایات سبعة خواجه نصیر الدین طوسی در مراتب موجودات. هم‌چنین اثری به نام المستور یا مقالة في اتحاد العقل والعقل والمعقول از خویشتن به یادگار نهاده که میکرو فیلم آن، به عنوان رساله سوم از مجموعه ش ۲۹۸۱ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.^{۳۲} ضیاء الدین محمد بن امیر جمال الدین محمد علوی حسینی که در ۷۵۰ ق مالک این نسخه بوده، و مجموعه را فهرست نویسی کرده، در هامش نوشته است: مؤلف در این رساله، اصولی آورده که در سخنان میر آمده، و در رساله صناعیه او دیده می‌شود، چنان‌که من از استادم آخوند ملا موسی طبسی^{۳۳} شنیده‌ام. کافی قائی اثر دیگری نیز به نام مقالة في بيان حال المعاد دارد که در آن می‌گوید: «یکی از اجله حکما و اکابر ایشان گوید که اصحاب این پیشه در عالم کل به منزلت ملائکه‌اند». ضیاء الدین علوی در هامش می‌نویسد: «وهو السيد الإلهي الأمير أبو القاسم الإسترآبادي الحسيني».^{۳۴} * محمد رفیع نایینی (۷ شوال ۱۰۸۲ ق)^{۳۵}. مشهور به میرزا رفیعاً فرزند حیدر بن زین العابدین علی بن حیدر طباطبایی.^{۳۶}

* میر سید عبدالرزاق کاشانی.^{۳۷}
* میر محمد تقی مشهدی اصفهانی. شاعر و عارف.^{۳۸}
* محمد سعید کاشی. فرزند محمد یوسف کاشانی. متخلص به سرمد.^{۳۹} یهودی بود، و به دین اسلام، مشرف شد، از این خاطر، به «جدید الاسلام» شهرت یافت.
* ابوالقاسم مشهدی.

* ابو عیسی محمد حکیم بن محمد صالح نیشابوری که نزد جناب میر، به تحصیل متون مربوط به موسیقی، اشتغال داشته است.^{۴۰}
در برخی منابع، دو تن دیگر را نیز از شاگردان میر فندرسکی شناسانده‌اند که اشتباه می‌نماید:

سید علی بن محمد امامی عریضی اصفهانی^{۴۱}؛ و ملا صدرا که گفته‌اند شاگرد جناب میر بوده^{۴۲}، و نزد جناب او، به خواندن ملل و نحل شهرستانی اشتغال داشته است. پژوهشگران معاصر، شاگردی ملا صدرا نزد میر را رد کرده‌اند^{۴۳}، و در نقد و رد این مسأله گفته‌اند که صدرا پیش از ۱۰۳۷ ق آثار

۲۹. الذریعة، ج ۶، ص ۶۸-۶۹.
۳۰. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۱۷.
۳۱. فهرست مرکزی، ج ۸، ص ۳۲۶.
۳۲. فهرست میکرو فیلم‌ها، ج ۱، ص ۷۴۶.
۳۳. گویا پدر محمد طبسی، مؤلف رسالة في النفس، فهرست خطی ادبیات و علوم انسانی تهران، ش ۲۶، فهرست ادبیات، ص ۱۰۹.
۳۴. فهرست میکرو فیلم‌ها، ج ۱، ص ۷۴۷.
۳۵. وقایع السنین وفات او را ۸۰۰ ق ثبت کرده است.
۳۶. وقایع السنین، ص ۵۱۴، ذیل حوادث سال ۱۰۵۰ ق و ذیل حوادث سال ۱۰۸۰ ق؛ قصص الخاقانی، ج ۲، ص ۳۴-۳۵؛ الکنی و الألقاب، ج ۲، ص ۲۵۰.
۳۷. ریاض العلماء، ج ۳، ص ۱۱۶.
۳۸. قصص الخاقانی، ج ۲، ص ۵۴.
۳۹. درباره او؛ تذکره شعرا، ص ۱۶۰.
۴۰. الذریعة، ج ۹، ص ۱۷۵.
۴۱. مرآت الخیال، ص ۱۴۰.
۴۲. دیستان المذاهب، ج ۲، ص ۲۰۶.
۴۳. مجمع الفصحاء، ج ۲، ص ۲۰.
۴۴. ریاض العارفین، ص ۸۶؛ آتشکده، ص ۷؛ الذریعة، ج ۹، ص ۴۴۰.
۴۵. فصل نامه دانشکده ادبیات تبریز، ص ۶۳، ۶۴.
۴۶. رک: دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۲، ص ۱۱۷.
۴۷. ریحانة الادب، ج ۳، ص ۴۱۸.
۴۸. سه سال در ایران، ص ۳۸۰؛ سیر فلسفه در ادبیات ایران، ص ۳۳۶؛ مکتب‌های جهان اسلام، ص ۲۸۹.
۴۹. عرفانی در دوران اسلامی، ج ۲، ص ۱۵۴.
۵۰. تاریخ فلسفه اسلامی، ج ۲، ص ۱۵۴.

ارزشمند خود را به رشته تحریر کشیده است^{۴۴}، و در آثار خود از جناب میر، نامی نمی برد، حال آن که از میر داماد و شیخ بهایی در مقدمه شرح بر اصول کافی نام می برد.

درست آن است که میر فندرسکی، هم درس ملاصدرا، در جلسات درس میر داماد بوده است. بعضی بر آن اند که آن چه در اسفار از قول حکیمان هند آمده است، توسط میر فندرسکی به ایران منتقل شده، و به طور مستقیم و یا نامستقیم، به دست ملاصدرا رسیده است^{۴۵}. به هر حال، اگر این نظریه درست نیز باشد، باز هم می تواند نشانگر دوستی جناب میر و ملاصدرا به شمار رود، نه شاگردی صدرا نزد میر.

دیگر فصل قابل توجه در زندگی جناب میر، سفرهای او به هندوستان است. میر فندرسکی که اهل پی گیری مطالعات گذشتگانی چون ابن سینا، جابر و رازی بود، به راه ابوریحان نیز رفت تا چو به شناخت هندوستان بپردازد، و آثاری در هندشناسی پدید آورد. گویی بارقه هایی از روح کنج کاو و حقیقت جوی ابوریحان بیرونی از مرزهای زمان گذشته و بر دل و جان او تابیده بود، و او را به سوی جهانی که هنوز گنجینه های ناگشوده و ناشناخته بسیار داشت، سوق می داد^{۴۶}. وی در زمان شاه عباس اول صفوی تغییر لباس داد، در زمره پیادگان، نوکری اختیار کرد، و به هند رفت. وی سفر به هند را بارها تکرار کرد، و هر زمان که مردم از حالات او آگاه می شدند، و وی را می شناختند، از شهری به شهر دیگر می رفت^{۴۷}، یا به ایران باز می گشت^{۴۸}.

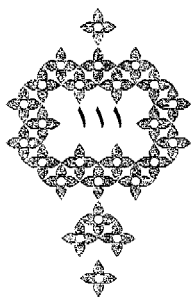
سفرهای میر بیشتر به مناطق مختلف هند، و شهرهای مرکزی و شمالی آن، از جمله کشمیر، لاهور، گجرات و دکن بود^{۴۹}.

میر در سال هایی قدم در سرزمین هند می گذارد که بسیاری در آن جادری پی کسب جاه و جلال و مال و مقام اند، و یا قصد دین سازی و بدعت گذاری در دین را دارند. اما نیت جناب میر در این سفرها هیچ یک از این مقاصد شوم نبود، و تلاش وی در شناختن ناشناخته ها و تحقیق و پژوهش خلاصه می شد. جناب میر با وجود آن که به دنبال کسب مقام و شهرت نبود؛ اما عارفان و حکمرانان هند از او استقبال کم نظیری کردند، و با بسیاری از شخصیت های بزرگ هند و مقامات کشوری آن دیار، دیدار داشت.

در برخی منابع از تأثیر او از «آذرکیوانیان» و شاگردان آذرکیوان و روحانیان زرتشتی ساکن سرزمین هند سخن رانده اند، با این حال، اکنون به صراحت می توان گفت که میر، شاگردی آنان را نکرده است. سرانجام جناب میر پس از سیر آفاق و انفس به سال ۱۰۵۰ هجری قمری برابر با ۱۰۱۹ خورشیدی و ۱۶۴۰ میلادی در اصفهان به جهان باقی شتافت. روی سنگ مزار او در تخت فولاد، و در تذکرة های موجود، همین تاریخ را برای درگذشت او آورده اند^{۵۰}، ولی در پایان نسخه خطی صنایع که به شماره ۸۸۹ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نگه داری می شود^{۵۱}، این رباعی

۴۴. فصل نامه خردنامه صدرا، «میر داماد و میر فندرسکی»، ص ۸۶، مقدمه تحفة المیزان، ص ۱.
۴۵. افاده شفاهی دکتر مجتبیایی.
۴۶. کاویانی، شیوا [منصوره]، «از اصفهان تا بیرون [خوارزم]»، میر فندرسکی و بیرونی، فلسفه طبیعی و وحدت وجود»، ص ۵۶، مقدمه منتخب «چو کبابا شست»، ص ۸.
۴۷. رجال و مشاهیر اصفهان، ص ۵۵۷، لغت نامه دهخدا، ج ۱، ص ۶۶۱-۶۶۲.
۴۸. تذکرة روز روشن، ص ۲۵، تذکرة ریاض العارفین، ص ۲۶۸، چاپ گرگانی.
۴۹. عرفات العاشقین، نسخه عکسی، ص ۱۲.
۵۰. وقایع السنین، ص ۵۱۴، ذیل حوادث سال ۱۰۵۰، رجال اصفهان، ج ۱، ص ۲۹۲، آقا بزرگ در مواضع مختلف الذریعه نیز همین تاریخ را آورده، و ۱۰۵۲، ق درج ۷، ص ۳۴ به عنوان تاریخ وفات شاه صفی ذکر شده است.
۵۱. فهرست آستان قدس، ج ۴، ص ۲۰۴.

به عنوان ماده تاریخ وفات میرفندرسکی، از سراینده‌ای به نام محمد مؤمن نصر آبادی (قرن ۱۱ ق) ۵۲ ذکر شده است:

تا شد ز جهان، خسرو^{۵۵} فوج دانش شد بحر جهان تهی ز موج دانش
تاریخ وفاتش ز خرد جستم، گفت «صد حیف ز آفتاب^{۵۶} اوج دانش»^{۵۷}

۹۴+۹۸+۷+۴۸۵+۱۰+۳۵۵=۱۰۴۹ ق

حاصل عمر هشتاد ساله جناب میر آثاری است که به قلم در آورده:

۱. **اجازه نامه**^{۵۸} به زبان فارسی که نامه و یا تقریظی به ملاحسن علی بن عبدالله تستری اصفهانی (م ۱۰۶۹ ق) که در منابع از آن به «اجازة إلى حسن علی التستری» یاد می شود. مولی حسن علی، خود از مشایخ اجازه محمد تقی مجلسی است.^{۵۹}

چاپ شده در بحار الأنوار، محمد باقر مجلسی، بیروت: مؤسسه الوفاء، چاپ دوم ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م، ج ۱۰۷، ص ۲۱، ش ۳۷.^{۵۸}

متن تقریظ، چنین است^{۵۹}: «بندگان علامی فهامی مجتهد الزمانی صاحبی ملاذی آخوند مولانا حسن علی - آید الله تعالی - را این بنده کمینه ایشان ابوالقاسم الفندرسکی از جمله شاگردان و مطیعان است، و اگر وقت پیری نمی بود، چندین سال در اصول و فروع دینی، شاگردی ایشان می کرد، و اطاعت ایشان را بر خود لازم می داند، و این دو سه کلمه را به واسطه این نوشت که وسیله ای شود که یاد این فقیر بکنند و الدعاء».

۲. **ارتفاع**^{۶۰} به زبان فارسی در موضوع هندسه و مثلثات. میر در این کتاب به طریق استخراج ارتفاع از ظل پرداخته است. نسخه خطی: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، رساله چهارم از مجموعه ش ۸۸۷۱، ۶۳ روپ، کتابت قرن ۱۱ ق به نسخ در قطع ربعی، به عنوان «طریق استخراج ارتفاع از ظل»^{۶۱}.

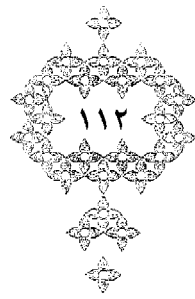
۳. **برهان الإبصار**^{۶۲} به زبان عربی در موضوع فیزیک و فلسفه. این اثر به «کیفیت ابصار» نیز نام بردار است. رساله ای است در مسأله کیفیت ابصار، اشعه منعکسه، انعکاس نور و رد نظر دانشمندان علم ریاضی، که ابصار را به خروج شعاع می داند، و تأیید عقیده طبیعیان، که این پدیده را به انطباع دانسته اند.

نسخه های خطی برهان الإبصار با آغازها در این کتابخانه ها به چشم می خورد:

- کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، رساله سوم از مجموعه ش ۵۶۰۲، کتابت عبدالله بن محمد بن عبدالله در ربیع الثانی ۱۲۶۶ ق به نستعلیق.^{۶۴}

- کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، پس از رساله هفتم از مجموعه ش ۱۲۱۲۴، ص ۱.^{۶۵}

۵۲. شرح حال او: تراجم الزجال، ج ۲، ص ۷۶۶-۷۶۷، تذکره شاعران فارسی سرا، ص ۲۲۵.
۵۳. در بعضی از کتب تراجم، کلمه «خسرو» را «خرد» ضبط کرده اند که اشتباه است.
۵۴. حرف «آ» برابر با عدد ۲.
۵۵. تاریخ اصفهان، ص ۲۶۲، اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵، کاروان هند، ج ۱، ص ۱۶، تراجم الزجال، ج ۲، ص ۷۶۷، تذکره شاعران فارسی سرا، ص ۲۲۵.
۵۶. الذریعة، ج ۱، ص ۱۳۸، ش ۶۴۶.
۵۷. اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱.
۵۸. بحار الأنوار، ج ۱۰۲، ص ۷۶-۷۷، اجازات الحديث، ص ۱۲۲-۱۲۳، ۱۷۵، ۲۳۹، ۲۷۴.
۵۹. بحار الأنوار، ج ۱۱، ص ۴۲۳.
۶۰. الذریعة، ج ۱، ص ۱۳۸، ش ۶۴۶.
۶۱. فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۴، ص ۲۷۸۹.
۶۲. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۷، ص ۲۳۹.
۶۳. اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱.
۶۴. موسوعة مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۲۴.
۶۵. فهرست آستان قدس، ج ۸، ص ۳۸۱.
۶۶. فهرست آستان قدس، ج ۱۰، ص ۱۵۵.

- کتابخانه ملی تهران، رساله ششم از مجموعه ش ۱۲۰۳ ف، صص ۱۰۵-۱۰۶، کتابت قرن ۱۳ ق به نستعلیق.^{۶۶}

۴. تاریخ الصفوی^{۶۷} به زبان عربی در موضوع تاریخ. ریاض العلماء قدیم ترین منبعی است که آن را ذکر کرده است.^{۶۸} در منابع جدید از آن با عنوان «تاریخ صوفیه» نام برده اند.^{۶۹} گمانه زده اند که جناب میر کتابی به این عنوان و با موضوع تاریخ نداشته، و آن چه هست، همان تحفة العالم نگاشته سید ابوطالب فندرسکی نوه جناب میر، درباره تاریخ دوران حکومت شاه سلطان حسین صفوی است.^{۷۰}

نیز گفته اند که تاریخ عالم آزاد در جلد هشتم تاریخ روضة الصفای ناصری در ذکر احوال سلاطین صفوی، از جناب میر است که اشتباه می نماید.

۵. تحقیق المزلّة^{۷۱} به زبان عربی در موضوع اخلاق. نام های دیگری نیز دارد: تحقیق المزلّة و رساله در تحقیق حدیث منزلت. نام آن را به اشتباه، «تحقیق الزلزلة» نیز ثبت کرده اند.^{۷۲} نسخه خطی آن در کتابخانه شخصی ملا علی محمد نجف آبادی^{۷۳} بوده است.

۶. تخمیریه^{۷۴} به زبان فارسی در موضوع کیمیا. الکیماء نیز خوانده شده است.^{۷۵} تخمیر، به معنای ترشاندن و تبدیل مواد به فلزات گران قیمت با به کار بردن اکسیر بسیار اندک است. مؤلف در این کتاب به ذکر تجارب شیمیایی خود و بیان گفته های محمد بن زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق)^{۷۶} و جابر بن حیان (۱۲۰-۱۹۸ ق) می پردازد. نسخه های خطی آن در این کتابخانه ها است:

کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۸۰۶ و ۷۲ برگ^{۷۸}، کتابت به شکسته نستعلیق^{۷۹} تحریری، جدول، مصور، مغلوط، ناقص.

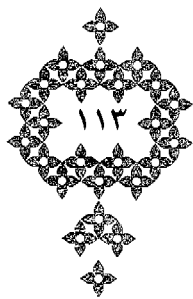
کتابخانه شخصی دکتر علی اصغر مهدوی در تهران، رساله پنجاه و هشتم از مجموعه ش ۲۸۰، کتابت در حوالی سال ۱۲۷۷ ق از روی خط میرفندرسکی.^{۸۰}

۷. ترجمه «شدور الذهب»^{۸۱} به زبان فارسی در موضوع کیمیا. شدور الذهب فی الإکسیر از ابوالحسن علی بن موسی بن علی مشهور به حکیم اندلسی و ابن ارفع (۵۱۵-۴۵۰ یا ۵۹۳ ق) اشعاری است به عربی در موضوع کیمیا. ترجمه میرفندرسکی، ارتباط مستقیمی با اثر حکیم اندلسی ندارد، و شاید ترجمه و تحریری از یکی از تلخیص های آن باشد. چگونگی تولید فلزات گران قیمت و به ویژه طلا، مبحث اصلی رساله میر را تشکیل می دهد. تجارب شیمیایی مؤلف در این زمینه، با جزئیات کامل فرایندها و آزمایش های بیان می شود. عمل کیمیا به زراعت و آمیزش مردوزن تشبیه شده است. علاوه بر انجام عمل اصلی، در میان جملات، ابزار و آلات مورد استفاده، نوع و جنس مواد و عناصر، دمای مورد نیاز، وزن مواد و نسبت آن ها به یکدیگر، دقیقاً ذکر می شود.

نسخه خطی اثر میر در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، رساله پنجم

۶۶. فهرست ملی، ج ۳، صص ۲۳۹-۲۴۰.
۶۷. الذریعة، ج ۳، صص ۲۶۱، ش ۹۷۷، ج ۹، صص ۸۵۰، اعیان الشیعة، ج ۲، صص ۴۰۳، ریحانة الادب، ج ۴، صص ۳۵۷، دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، صص ۱۹۸، شرح حال میر داماد و میرفندرسکی، صص ۶۲، فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۲، صص ۸۸۳، اصفهان زادگاه جمال و کمال، صص ۱۹۶، مؤلفی الإمامیة، ج ۲، صص ۶۲۴، ۶۹. گذری بر زندگی علامه میرفندرسکی، در iranpress.ir و gharif.ir.
۷۰. رک. دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، صص ۱۹۸، چاپ جدید.
۷۱. ریاض العلماء، ج ۵، صص ۵۰۰، الذریعة، ج ۳، صص ۴۸۵، ج ۹، صص ۸۵۰، الروضة النضرة، صص ۴۵۰، ریحانة الادب، اصفهان، ج ۴، صص ۳۵۸، دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، صص ۳۵۱، اعلام اصفهان، و میرفندرسکی، صص ۶۲، «تحقیق الزلزلة»؛ مؤلفی الإمامیة، ج ۲، صص ۶۲۴، ۷۲. اصفهان زادگاه جمال، صص ۱۹۶، ۷۳. الذریعة، ج ۳، صص ۴۸۵، ۷۴. اعلام اصفهان، ج ۱، صص ۳۵۱، ۷۵. الذریعة، ج ۱۸، صص ۱۹۶، ۷۶. تخمیریه، صص ۱۳-۱۴، ۷۷. فهرست مرعشی، ج ۲، صص ۲۰۳-۲۰۴، ۷۸. در فهرست: ۶۶ برگ، ۷۹. در فهرست: نستعلیق، ۸۰. الذریعة، ج ۱۸، صص ۱۹۶، ش ۱۳۸۴، نشریة نسخه های خطی، دفتر ۲، صص ۱۰۴، ۸۱. اعلام اصفهان، ج ۱، صص ۳۵۱، مؤلفی الإمامیة، ج ۲، صص ۶۲۴.

از مجموعه ش ۱۲۵۲^{۸۲} دیده می شود. زهر آگاهی آن را بر اساس این نسخه تصحیح کرده است: مجموعه رسائل خطی فارسی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، چاپ اول بهار ۱۳۶۸ ش، دفتر اول، ص ۱۲۳-۱۳۶.

۸. تفسیر قرآن^{۸۳} به زبان عربی. شاید همان حاشیه بر تفسیر بیضاوی از ابوطالب فندرسکی نوه جناب میر فندرسکی باشد. قدیم ترین منبعی که از آن نام می برد، الذریعة إلى تصانیف الشيعة است^{۸۴}؛ ولی نسخه ای از آن را نشان داده است. از آن به «رسالة في التفسير»، «كتاب في التفسير»^{۸۵} و «کتابی در تفسیر»^{۸۶} نیز نام برده اند.

۹. جواب سؤالات ملا مظفر حسین کاشانی^{۸۷} به زبان فارسی در موضوع فلسفه. به نام های دیگری نیز ثبت شده است: «پاسخ میر ابوالقاسم فندرسکی به پرسش آقا مظفر حسین کاشی درباره تشکیک»^{۸۸}، «پرسش و پاسخ»^{۸۹}، «جواب میر از سؤالات آقا مظفر»، «پاسخ فندرسکی»^{۹۰}، «رساله در پاسخ به سؤالات آقا مظفر در نفی تشکیک در ذاتیات»، «تشکیک در ذاتی»^{۹۱}، «رسالة في التشکیک»^{۹۲}، «جواب سؤال مظفر حسین کاشی»^{۹۳}، «سؤال مظفر حسین کاشی از میر فندرسکی»^{۹۴}، «جواب میر فندرسکی به مظفر حسین کاشی»^{۹۵}.

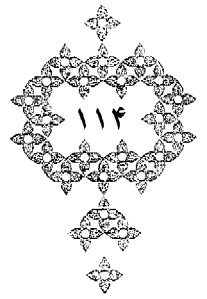
استفتایی فلسفی و پرسش و پاسخی است درباره جواز یا عدم جواز وقوع تشکیک در ذات که در میان مشایبان و اشراقیان مطرح بوده است، و درباره این که ذاتی مقول به تشکیک نیست. نظر مشایبان که تشکیک در ذاتیات را معتبر نمی دانند، تأیید شده، و عقیده اشراقیان که عقول و نفوس را لزوماً بر حسب وجود خارجی از یک حقیقت می دانند، رد شده است^{۹۶}؛ یعنی جناب میر، تشکیک در ذاتی را محال می داند، و جوهر معلول را سایه علت نمی پندارد.

چهارده نسخه خطی از آن با آغاز و انجام های متفاوت در کتابخانه ها شناسایی شده است که کهن ترین آن ها نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، رساله هفتم از مجموعه ش ۱۰۴۶، برگ های ۴۳ر-۴۴ر است که به سال ۱۰۴۰ ق^{۹۷} کتابت شده و به واقع نسخه عصر مصنف به شمار می رود.

همچنین سید جلال الدین آشتیانی آن را بر اساس دو نسخه خطی کتابخانه شخصی خود و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۵۲۸۳ تصحیح کرده و با شرح و نقد در منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران به چاپ رسانده است. قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول از ویرایش دوم ۱۳۷۸ ش، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۹.

۱۰. حاشیه «جوک»^{۹۹} «باشست»^{۱۰۰} به زبان فارسی در موضوع فلسفه، عرفان و تاریخ دین هندو ها که در حدود سال ۱۰۲۰ ق^{۱۰۱} به نگارش درآمده است. آن را «حاشیه بر ترجمه جوک باشست» نیز خوانده اند. حاشیه هایی است بر ترجمه نظام الدین پانی پتی از اصل سانسکریت جوک باشست اثر پندت کلهن از اهالی کشمیر. کتاب جوک، مشهورترین کتاب ریاضت جوکیان یا یوگه های هندوستان

۱۲. فهرست الهیات مشهد، ج ۲، ص ۳۹۸.
۱۳. الذریعة، ج ۴، ص ۳۰۰.
۱۴. أعيان الشيعة، ج ۲، ص ۱۹۸.
۱۵. و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۶۲۴.
۱۶. مؤلفی الإمامية، ج ۲، ص ۳۰۰.
۱۷. الذریعة، ج ۴، ص ۴۰۳.
۱۸. أعيان الشيعة، ج ۲، ص ۴۰۳.
۱۹. دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۸۶.
۲۰. تعلیقات تذکره ریاض العارفین، ص ۱۹۸.
۲۱. از رضاقلی هدایت، ص ۸۳۱.
۲۲. الذریعة، ج ۱۱، ص ۱۴۸.
۲۳. التوضیحة للتصرة، ص ۴۵۰؛ الأعلام، ج ۲، ص ۱۸۲۸؛ تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، بخش ۱، ص ۳۱۱-۳۱۲.
۲۴. فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۲، ص ۷۴۹؛ فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۶، ص ۱۶۸، ۱۶۳.
۲۵. منتخباتی از آثار حکما، ج ۱، ص ۶۲.
۲۶. مؤلفی الإمامية، ج ۲، ص ۶۲۸-۶۲۹.
۲۷. نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۲۸. نسخه های خطی آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی و ملی ملک، فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۶، ص ۱۶۸، ۱۶۰.
۲۹. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، بخش ۱، ص ۳۱۱.
۳۰. فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۶، ص ۱۶۳.
۳۱. الذریعة، ج ۱۱، ص ۱۴۸.
۳۲. مؤلفی الإمامية، ج ۲، ص ۶۲۸.
۳۳. خطی آن در کتابخانه فاضل.
۳۴. خطی آن در کتابخانه گلیاگانی.
۳۵. خطی آن در مجلس.
۳۶. البته نواشراقیان، با توجه به مبحث وجوب سنجیت میان علت

است. جناب میر، به ترجمه‌های فارسی ارائه شده از متون عرفان هندی اکتفا نکرده؛ چراکه آن‌ها ابتدا از زبان سانسکریت به هندی عامیانه ترجمه، و سپس به فارسی بازگردان شده است.

او پس از آشنایی با زبان سانسکریت، به ترجمه و تحریر دقیق آثار مورد نظر می‌پردازد. وی کوشش دارد تا مضامین، معانی و مبادی دینی و عرفانی هندوان را برای مسلمانان و فارسی‌زبانان، قابل فهم کند، و برای تقریب و تفاهم دینی هندوها و اهل اسلام، راه‌هایی بگشاید.

میر فندرسکی، آنچه مترجم به درستی دریافته، و یا بدون شرح و توضیح و انهداده را تعریف و تفسیر کرده، و با آیات قرآن کریم، روایات اسلامی، آراء متصوفه و نظریات فلاسفه یونان از جمله سقراط، افلاطون و ارسطو تطبیق داده است.

شش نسخه خطی از آن شناسایی شده است:

- کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، رساله چهارم از مجموعه ش ۱۷۹۷، برگ‌های ۵۵-۱۲۰، کتابت ۱۲۵۸ ق به نستعلیق.^{۱۰۲}
- کتابخانه آیت‌الله مرعشی، رساله دوم از مجموعه ش ۹۰۴۴، برگ‌های ۹-۱۹۳ پ، کتابت ۱۲۵۹ ق.^{۱۰۳}

- کتابخانه آیت‌الله مرعشی، رساله چهارم از مجموعه ش ۶۹۹۹، برگ‌های ۶۱-۳۹۸ پ، کتابت ۱۲۷۱ ق.^{۱۰۴}

- کتابخانه شخصی دکتر فتح‌الله مجتبیایی.^{۱۰۵}

- کتابخانه مجلس شورای اسلامی، رساله دوم از مجموعه ش ۹۳۵۵، کتابت قرن ۱۳ ق به نستعلیق.^{۱۰۶}

- کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۳۹۹، کتابت ۱۲۲۴ ق به نستعلیق، ۳۹۱ برگ.^{۱۰۷}

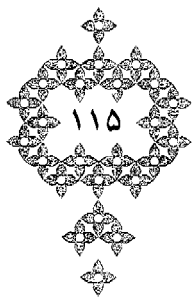
۱۱. حاشیه بر تفسیر کتاب العلل^{۱۰۸} به زبان عربی در موضوع کیمیا.

کتاب العلل، از آثار بلینوس^{۱۰۹} حکیم به شمار می‌رود که شاخنوس قس بابلسی آن را به زبان عربی ترجمه و تحریر کرده است.

نسخه خطی آن در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، رساله پنجاه و نهم از مجموعه ش ۲۴۲ ب، با کتابت فریدالدین محمد در اوایل قرن ۱۱ ق به شکسته نستعلیق تحریری، برگ‌های ۲۷۹ پ - ۳۰۶ پ دیده می‌شود.^{۱۱۰} حاشیه‌های میر بسیار کوتاه است.

۱۲. دیوان اشعار^{۱۱۱} به زبان فارسی. سرگذشت نگاران گفته‌اند که گرچه شاعری، حرفه جناب میر نبوده است؛ ولی گاه اشعار نغز او بر آثار شاعران مشهور نیز برتری دارد. دیوان و حجم اشعار

- و معلول، تشکیک در ذاتی را ممکن و بلکه ضروری می‌دانند.
- ۹۷. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۳، ص ۱۹۱.
- ۹۸. هم چنین چاپ‌های پیشین.
- ۹۹. در بعضی نسخه‌ها به «جول» تصحیف شده است.
- ۱۰۰. طریق الحقایق، ج ۱، ص ۱۱۸؛ ج ۳، ص ۱۵۸؛ اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱.
- ۱۰۱. منتخب «جول» با شست، ص ۱۵.
- ۱۰۲. فهرست الهیات مشهد، ج ۳، ص ۸۶۹.
- ۱۰۳. فهرست مرعشی، ج ۲۳، ص ۲۰۲.
- ۱۰۴. همان، ج ۱۸، ص ۱۷۰-۱۷۱.
- ۱۰۵. منتخب «جول» با شست، ص ۷.
- ۱۰۶. فهرست مختصر کتابخانه مجلس، ص ۳۲۲ ش ۲۹۴۲.
- ۱۰۷. فهرست آستان قدس، ج ۴، ص ۴۴-۴۵.
- ۱۰۸. موسوعه مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۲۴.
- ۱۰۹. در بعضی منابع: البلینوس یا بلینوس.
- ۱۱۰. فهرست الهیات تهران، ج ۱، ص ۱۴۷.
- ۱۱۱. الذریعة، ج ۹، ص ۴۸، ش ۲۶۷.
- ج ۹، بخش ۳، ص ۸۴۹-۸۵۰.
- ش ۵۶۸۲، «دیوان فندرسکی»؛ اشتمدان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۱۹۸؛ فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، ص ۴۳۱؛ مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۲۸.

میرفندرسکی هنوز در ابهام است. گفته اند که نسخه خطی دیوان او در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، به عنوان رساله چهارم از مجموعه ش ۲۰۴ نگاه داری می شود که در فهرست های منتشر شده از این کتابخانه، چنین نیافتیم؛ ولی اشعار پراکنده میرفندرسکی در منابع بسیاری آمده است. هم چنین در ضمن برخی از نسخه های خطی همانند نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۷۲۴۳ اشعاری از او به چشم می خورد.^{۱۱۲}

آقابزرگ تهرانی در جای جای الذریعه به دیوان وی اشاره کرده است^{۱۱۳} ولی احمد گلچین معانی درباره فراوان بودن اشعار فندرسکی ابراز تردید می کند.

گروهی از پژوهشگران قم نیز در موسوعة مؤلفی الإمامیه گفته اند که دیوان اشعار جناب میرفندرسکی همراه با دیوان میرداماد به چاپ رسیده است: اصفهان: [بی نا]، ۱۳۵۰ ق، ۷۷ ص^{۱۱۴}. ویژگی های درست و کامل آن چنین است: اصفهان: مطبعة سعادت، به کوشش میرزا محمود شفیعی و با مقدمه ابرقویی، ۱۳۴۹ ق، ۷۷ ص، رقعی و در آن هیچ شعری از میرفندرسکی نیامده است.

۱۳. رساله حرکت^{۱۱۵} به زبان عربی در موضوع فلسفه. به نام های دیگری نیز خوانده شده است: «الحركة»^{۱۱۶}، «حرکت و صورتها»، «رسالة في الحركة»^{۱۱۷}، «رسالة في حقيقة الحركة»^{۱۱۸}، «الحركة و صورتها»^{۱۱۹}، «رسالة في الحركة و صورتها»^{۱۲۰}، «متحرکات»^{۱۲۱}، «مقالة الحركة»^{۱۲۲}، «مقالة في الحركة و صورتها»^{۱۲۳}، «مقالة في امر الحركة»^{۱۲۴}، «مقاله در حرکت»^{۱۲۵}، «مقولة الحركة»^{۱۲۶}، «مقولة في الحركة»^{۱۲۷}، «مقولة الحركة و التحقیق فیها»^{۱۲۸} و «وجيزة في الحركة». از متن رساله برمی آید که آن را به خواهش کسی نگاشته است که از نام او آگاهی نداریم.^{۱۲۹}

با توجه به سیاق کلام، و تاریخ کتابت نسخه های خطی آن، احتمالاً از نخستین تألیفات جناب میر باید باشد. کاتبانی چند، در سطرهای پیش از آغاز رساله و یا در حاشیه بعضی از نسخه ها نگاشته اند که مؤلف این رساله، ابوالقاسم بن باقر استرآبادی است؛ بنابراین، باید به صورت جدی در نسبت این اثر به میرفندرسکی تشکیک کنیم؛ با این حال به چند دلیل آن را در شمار آثار جناب میر آوردیم:

- توجه به گفتار قدما و نص تذکره ها و کتب تراجم؛

- کتابت شدن این رساله در مجموعه های خطی، در کنار دیگر آثار جناب میر؛

- ناشناخته بودن ابوالقاسم بن باقر استرآبادی به عنوان مؤلف رقیب.

شاید کاتب، با توجه به ناهمگونی نظریات جناب میر در قصیده یایته و نظریات ارائه شده در رساله حرکت، بهتر دیده است که رساله را به یک میرفندرسکی دیگر نسبت دهد.

رساله حرکت در پنج فصل به سامان رسیده است: ۱. في صورة الحركة وإنيتها؛ ۲. في أن كل متحرك يتحرك من غيره وأنه لا يجوز أن يتحرك متحرك عن نفسه؛ ۳. في أن لكل متحرك متحركاً أولاً

۱۱۲. فهرست مجلس، ج ۲۵، ص ۲۴۳-۲۴۴.
۱۱۳. الذریعة، ج ۹، ص ۲۴۷، ش ۲۶۷.
۱۱۴. ج ۹، ص ۸۴۹-۸۵۰، ش ۵۶۸۲.
۱۱۵. مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۲۷.
۱۱۶. التروضة النضرة، ص ۴۵۰.
۱۱۷. الذریعة، ج ۶، ص ۳۹۵، ش ۲۴۵۱.
۱۱۸. ج ۹، ص ۸۵۰؛ أعيان الشیعة، ج ۲، ص ۳۵۸.
۱۱۹. ص ۳؛ ریحانة الأدب، ج ۴، ص ۵۰۷؛ منتخباتی از فلاسفة شیعة، ص ۶۲.
۱۲۰. آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، ص ۶۲.
۱۲۱. خطی کتابخانه مرکزی د. ملک.
۱۲۲. و مرکز شرق شناسی لندن گراد.
۱۲۳. خطی آن در کتابخانه مجلس سنا؛ مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۲۹.
۱۲۴. أعيان الشیعة، ج ۲، ص ۴۰۳.
۱۲۵. خطی آن در مرعشی و ملک.
۱۲۶. خطی آن در ملک.
۱۲۷. خطی آن در رضوی.
۱۲۸. خود در مقدمه رساله.
۱۲۹. از آن به مقاله تعبیر می کند.
۱۲۳. نسخه خطی آن در رضوی.
۱۲۴. نسخه خطی کتابخانه مرکزی.
۱۲۵. نسخه خطی آن در دانشکده.
۱۲۶. الهیات و معارف اسلامی مشهد.
۱۲۷. الذریعة، ج ۹، ص ۸۵۰.
۱۲۸. فرهنگ فارسی اعلام، ص ۷۰۹.
۱۲۹. دانشمندان و بزرگان اصفهان.
۱۳۰. ج ۱، ص ۱۹۸؛ تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، بخش ۱، ص ۳۱۱؛ شرح حال میرداماد و میرفندرسکی، ص ۶۳.
۱۳۱. شاید، اشرف الدین علی فرزند غیاث الدین منصور دشتکی.

فسي ذاته؛ ٤. في أن الحركات على اختلاف أنواعها يجب أن تنتهي إلى محرك واحد لا يتحرك بوجه من الوجوه؛ ٥. في غناء الممتكنات عن المثل الأفلاطونية.

در آغاز، مباحث دقیق فلسفی در مسأله و مقوله حرکت، به شیوه مشایبان و از دیدگاه آنان نقل و تبیین می شود، و این که همه جنبندگان، به يك محرك اول و جنباننده یگانه بازمی گردند. آن گاه در پایان رساله، نظریه اشراقی افلاطون، رد می شود.

وی در فصل نخست از رساله حرکت، معنی حرکت یعنی خروج از قوه به فعلیت و اقسام خروج از قوه به فعل را که دفعی و تدریجی به شمار می رود بیان داشته است. در فصل دوم گفته است که هر متحرکی باید منتهی شود به موجود محرك غیر متحرك چون موجودی که از قوه به فعلیت می رود به اعتبار جهت قوه فاقد کمال است، و به اعتبار حصول حرکت و انصاف به حرکت واجد کمال است. شیء واحد از جهت واحد، فاقد و واجد نمی شود. حکما حرکت را بر دو بخش تقسیم کرده اند: حرکت قطعی و حرکت متوسطه....

در پایان رساله و در فصل پنجم، نظریه اشراقی افلاطون درباره مثل نوری که در دو کتاب فن سماع طبیعی و مابعد الطبیعه طرح شده، و شیخ اشراق برای اثبات آن ها تلاش بسیار کرده است، رد می شود. جناب میر بر آن است که در جهان هستی به مثال های افلاطونی نیازی نیست، و مثال های بیهوده اند. تاکنون بیست نسخه خطی از رساله حرکت در کتابخانه ها با آغاز های متفاوت شناسایی شده است. از این میان نسخه خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، رساله دوم از مجموعه ش ۱۹۵۲، برگ های ۱۷-۱۸ پ^{۱۳۰}، کتابت محمد حسن حسینی خویی زنوزی در شوال ۱۰۲۶ ق در تهران، نسخه عصر مصنف است و کهن ترین نسخه خطی تاریخ دار موجود از آثار میر فندرسکی به شمار می رود. همچنین دو بار به چاپ رسیده است:

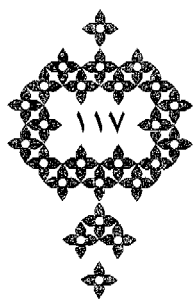
به تصحیح و شرح و نقد سید جلال الدین آشتیانی در منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، ص ۱۰۵-۱۱۳ بر اساس نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ۴۹۴۲/۲۴.

به تصحیح سید محمد طباطبایی بهبهانی (منصور) در مجموعه مقالات همایش بین المللی قرطبه و اصفهان، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول ۱۳۸۴ ش، ص ۳۴۴-۳۴۶، تصحیح بر اساس سه نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۲۸۰/۹؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۴۹۴۲/۲۴ و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۹۰/۳ انجام شده است.

مقاله تازه ای نیز درباره رساله حرکت انتشار یافته است: احمدی، بتول، «تأملی در رساله الحركة میر ابو القاسم فندرسکی»، کتاب ماه (فلسفه)، سال سوم، دی ۱۳۸۸، شماره ۲۸، ص ۸۶-۹۴.

۱۳۰. فهرست مرعشی، ج ۵، ص ۳۱۸؛ هم چنین: ج ۲، ص ۲۰۳.

۱۴. رساله صناعیه^{۱۳۱} به زبان فارسی در موضوع فلسفه سیاسی. بر اساس نسخه های خطی موجود می توان گفت که پیش از سال ۱۰۰۰ ق و سی سالگی مصنف به نگارش درآمده است.

از آن با عنوان های دیگری نیز نام برده اند: «حدّ الصّنائع»^{۱۳۲}، «رساله فی بیان حقایق الصّنائع»^{۱۳۳}، «رساله ای در صناعت»^{۱۳۴}، «رساله فی بیان حقایق الصّنائع الکلیّه»^{۱۳۵}، «کتاب فی بیان حقایق الصّنائع الکلیّه والجزئیّه و بیان مراتبها»^{۱۳۶}، «بیان حدّ صنایع و منافع و اختلاف مراتب آن»^{۱۳۷}، «صنائع الحقایق»^{۱۳۸}، «کتاب صناعت»، «صناعات»^{۱۳۹}، «رساله الصّناعه»^{۱۴۰}، «حقایق الصّنائع»^{۱۴۱}، «الرساله الصّناعیه فی موضوع جمیع الصّنائع و تحقیق حقیقه العلوم»، «صناعت»^{۱۴۲} و «معرفة الصّنائع»^{۱۴۳}.

این رساله در چند باب و یک خاتمه به سامان رسیده است^{۱۴۴}:

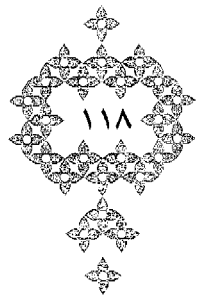
۱. در بیان حدّ صناعت؛ ۲. در منفعت صنایع؛ ۳. در بیان اختلاف صنایع در شرف و خست که موجب شرف و خست صناعات است؛ ۴. در صناعت به معنی اعم؛ ۵. قسمتی عام مستوفی؛ ۶. در بیان فرق میان انبیا و فلاسفه؛ ۷. اندر قسم دوم از این دوازده که بر شمردیم؛ ۸. اندر قسم سیم از این دوازده که بر شمردیم؛ ۹. اندر قسم چهارم از این دوازده پیشه که بر شمردیم؛ ۱۰. اندر قسم پنجم از این دوازده که بر شمردیم؛ ۱۱. اندر قسم ششم از این دوازده که بر شمردیم؛ ۱۲. اندر قسم هفتم از این دوازده که بر شمردیم؛ ۱۳. اندر قسم هشتم از این دوازده که بر شمردیم؛ ۱۴. اندر قسم نهم از این دوازده که بر شمردیم؛ ۱۵. اندر قسم دهم از این دوازده که بر شمردیم؛ ۱۶. در قسم یازدهم از این دوازده قسم که بر شمردیم؛ ۱۷. در قسم دوازدهم از این دوازده قسم که بر شمردیم؛ ۱۸. اندر تفصیل مراتب موجودات؛ ۱۹. اندر آن که صناعات، مرتب اند؛ ۲۰. باب؛ ۲۱. اندر آن که علوم را نهایت نیست، و در قدرت آدمیان است نیست که به همه علوم به تفصیل، دانا شوند. خاتمه: اندر طریقی که نادانان و جاهلان هر زمانه که دعوی دانش کنند، به حيله، به مردمان فرومایه، محال ها پیش برند؛ ...

این اثر مشهورترین کار جناب میر به شمار می رود تا جایی که در کتب تراجم از میرفندرسکی با عنوان «صاحب رساله صناعیه» نام می برند.

این رساله، درباره تحقیق و بررسی حقیقت علوم است، مؤلف برای نخستین بار در تاریخ علوم اسلامی، به طور ویژه به مسأله «صناعت» می پردازد و تمام صنایع کلی و جزئی، اختلاف صنایع و هنرهای گوناگون را بیان می کند..

او به بیان حدّ صناعت و منفعت آن، انواع آن، ارتباط صناعات مختلف با یکدیگر، و بیان وجوه اختلاف صنایع، فایده و غایت هر یک، درجات سودمندی و شرف و خست آن ها، سهم و محلّ هر یک از اهل حرفه ها و صنایع در جامعه می پردازد.

۱۳۱. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۵۰۱؛
ریاض البجّة، ج ۱، ص ۵۱۶؛ الذریعة،
ج ۷، ص ۳۴؛ ج ۱۵، ص ۱۵؛ ج ۱۹، ص ۱۹؛
الروضه النضرة، ص ۴۵۰؛ أعيان الشيعة،
ج ۲، ص ۴۰۳؛ ریحانه الأدب، ج ۴، ص ۳۵۸؛
فلاسفه شیعه، ص ۵۰۷؛ تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، بخش ۱، ص ۲۸۷؛
دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۱۹۸؛ اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱؛
فرهنگ کتاب های فارسی، ج ۱، ص ۲۵۸-۲۵۹؛
منتخبانی از آثار حکما، ج ۱، ص ۶۳؛ فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۱، ص ۶۱؛
فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۱، ص ۶۲۸-۶۲۹؛
مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۲۸-۶۲۹؛
خطی آن در کتابخانه ملا فیروز، ج ۱، ص ۶۲۸-۶۲۹؛
خطی آن در کتابخانه مرکزی، ج ۱، ص ۶۲۸-۶۲۹؛
خطی آن در ملی، ج ۱، ص ۶۲۸-۶۲۹؛
خطی آن در مجلس، ج ۱، ص ۶۲۸-۶۲۹؛
خطی آن در ملک، ج ۱، ص ۶۲۸-۶۲۹؛
خطی آن در ملک، فهرست کتاب های چاپی فارسی، ویرایش دوم، ج ۲، ص ۱۷۶۷؛
مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، ج ۱، ستون ۲۹۲؛
خطی مرعشی و صدر اصفهان، ج ۱، ص ۱۱۱؛
لب الالباب، خطی ش ۱۱۱؛
لب الالباب، خطی ش ۱۱۱؛
در دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تهران، فهرست، ص ۴۳۷؛
دانشگاه تهران، فهرست، ص ۴۳۷؛
خطی آن در مجلس، گلیا یگانی، کتابخانه شخصی عبدالمجید مولوی و ملک، الذریعة، ج ۷، ص ۳۴؛
فهرست کتاب های چاپی فارسی، ویرایش دوم، ج ۲، ص ۱۷۶۷؛
مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، ج ۱، ستون ۲۹۲؛
دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۱۹۸؛
فرهنگ کتاب های فارسی،

هدف او از نگاشتن این رساله، برانگیختن مردم به کار و تلاش، به ویژه تلاش در جهت دست‌رسی به صنایع اشرف و مذمت بطالت و بی‌کاری، تا همه بدانند که هیچ موجودی، معطل و بی‌فایده، آفریده نشده است.^{۱۴۴}

تاکنون هفتاد و یک نسخه خطی از آن با آغاز و انجام‌های متفاوت شناسایی شده است که در این میان دو نسخه عصر مصنف به چشم می‌خورد:

- نسخه کتابخانه آیت‌الله مرعشی، رساله پنجم از مجموعه ش ۷۴۹۸، برگ‌های ۲۱-۴۴ پ ۱۴۵، کتابت محمدطالب بن حاجی حیدر (صاحب مجموعه) در رجب ۱۰۴۵ ق به نستعلیق.
- نسخه کتابخانه وزیری یزد، رساله ششم از مجموعه ش ۳۲۱، برگ‌های ۱۳۲-۱۴۷، کتابت قرن ۱۰ ق.^{۱۴۶}

همچنین چاپهایی از آن انجام شده است:

- به همراه اخلاق ناصری، به کتابت میرزا محمدابراهیم بن اسماعیل ساغر اصفهانی (۱۳۰۲ ق) به دستور پادشاه در جمادی‌الأولی ۱۲۶۷ ق، چاپ سنگی، بمبئی هند:
[چاپ‌خانه علی بهایی]، ۱۲۶۷ ق، ۴۰ ص، مجموع: ۴۲۷ ص، وزیری.^{۱۴۷}

- بامقدمه، حواشی، تصحیح و [گزینش] علی اکبر شهابی، مشهد: فرهنگ خراسان، چاپ سربی ۱۳۱۷ ش، ط ۷۲+ ص، رقعی^{۱۴۸}؛ تصحیح بر اساس نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی به عنوان نسخه اساس و نسخه کتابخانه شخصی مرحوم استاد سید محمد مشکات بیرجندی^{۱۴۹} به عنوان نسخه بدل که از آن به «م. ش» یاد شده است.^{۱۵۰}

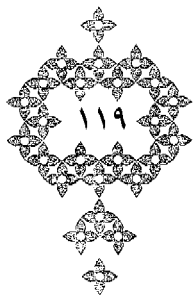
- بامقدمه، حواشی، تصحیح و [گزینش] علی اکبر شهابی، قم: [بی‌نا]، ۱۳۶۳ ش، رقعی.
- تلخیصی از آن در شش بخش به تصحیح، شرح و گزینش سید جلال‌الدین آشتیانی بر اساس نسخه کتابخانه شخصی و چاپ علی اکبر شهابی، در مستحباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، ص ۸۹-۱۰۴.
- با پیش‌گفتار، تصحیح و تحقیق حسن جمشیدی (قرن ۱۴ ش)، قم: بوستان کتاب (ش ۱۵۸۷)، چاپ اول ۱۳۸۷ ش، ۲۴۸ ص، رقعی، نمایه، کتاب‌نامه.

- به صورت الکترونیک در نرم‌افزار گنج‌رایگان (مجموعه کامل علوم غریبه)، به همراه آثار ابن سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و شیخ بهایی، ۱۳۸۷ ش.

- محمد تقی بن عبدالحسین بن محمد زمان نصیری طوسی سپاهانی آن را به عربی ترجمه کرده، و در ضمن کتاب جنگ مانند خود به نام لب‌الالباب^{۱۵۱} در پایان بخش «ناموس اصغر حکمی» آورده است، نسخه خطی کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، رساله نهم از مجموعه ش ۱۱۱ اب، برگ‌های ۱۳۷-۱۴۸ پ، کتابت ابراهیم در ۱۰۷۰-۱۰۷۴ ق به نستعلیق.^{۱۵۲}

ج ۱، ص ۲۵۸-۲۵۹؛ فهرستواره کتاب‌های فارسی ج ۶، ص ۱۳۳؛ مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۲۵. ۱۴۱. میکرو فیلم خطی آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ۱۴۲. فهرست نسخه‌های فارسی در کتابخانه موزه بریتانیا، ج ۲، ص ۸۱۵ اب؛ ادبیات فارسی، ج ۲، ص ۸۴۳. ۱۴۳. در بعضی نسخه‌های بیست و چهار باب و در نسخه حسینی شوشتری، بیست و سه باب و یک دیباچه. ۱۴۴. رساله صنایع در مستحباتی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، ص ۸۰. ۱۴۵. فهرست مرعشی، ج ۱۹، ص ۲۹۳. ۱۴۶. فهرست وزیری، ج ۱، ص ۳۰۷. ۱۴۷. مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، ج ۱، ستون ۲۹۲؛ فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ویرایش اول، ستون‌های ۱۴، ۱۱۸۱. ۱۴۸. مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، ج ۱، ستون ۲۹۲؛ فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ویرایش اول، ستون‌های ۱۱۸۱، ۱۷۱۲. ۱۴۹. نسخه ش ۱۰۴۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ۱۵۰. مقدمه رساله صنایع از شهابی. ۱۵۱. وی آن را گاه لب‌الالباب، مجموعه و دفعه نیز خوانده است. ۱۵۲. فهرست حقوق، ص ۴۳۷.

درباره صنایع باید به این دو مقاله نگرست :

سعیدی، محمد حسن، «صنایع»، دایره المعارف تشیع، زیر نظر کمال حاج سیدجواد، تهران: سعید محبی، چاپ اول ۱۳۸۳ ش، ج ۱۰، ص ۳۸۱-۳۸۲.

نگارنده، «میرفندرسکی و رساله صنایع»، ماه نامه نو قلم، سال سوم، ش ۱۵، فروردین ۱۳۸۳ ش، ص ۷-۸. ۱۵۳

۱۵. رساله فی ارتباط الحادث بالقدیم^{۱۵۴} به زبان عربی در موضوع فلسفه. قدیم ترین منبعی که از آن نام می برد، اعیان الشیعه است^{۱۵۵} بدون این که نسخه ای از آن را نشان دهد.

۱۶. رساله فی حقیقه الوجود^{۱۵۶} به زبان فارسی در موضوع فلسفه.

اعیان الشیعه^{۱۵۷} قدیم ترین منبعی است که از آن نام می برد؛ ولی نسخه ای از آن را نمی شناساند.

۱۷. رساله فی المقولات العشر^{۱۵۸} به زبان عربی در موضوع فلسفه. قدیم ترین منبعی که از آن نام می برد، اعیان الشیعه است^{۱۵۹}؛ ولی نسخه ای از آن را نشانسانده است.

۱۸. زیق^{۱۶۰} رساله مختصری به زبان فارسی در موضوع کیمیا. بر اساس نسخه های خطی موجود، پیش از سال ۱۰۰۰ ق و سی سالگی مصنف به نگارش در آمده است. آن را به اشتباه برگرفته از رساله صنایع دانسته اند^{۱۶۱}. ظاهر از آن جهت که کیمیا را صناعت می خوانده اند، و نام یکی از آثار جناب میر نیز صنایع است.

به نام های دیگری نیز شناسانده اند: «ارکان اربعه صناعت»^{۱۶۲}، «ارکان اربعه در صناعت»^{۱۶۳}، «باب الأصغر والأقصر»^{۱۶۴}، «باب الأصغر والاکبر»^{۱۶۵}، «اکسیر و کیمیا»، «بندی در صفت حل»^{۱۶۶}، «رساله در زیق و کبریت»^{۱۶۷}، «رساله در کبریت و زیق»^{۱۶۸}، «رساله علوم غریبه»^{۱۶۹}، «رساله در علم کیمیا»، «رساله در کیمیا»^{۱۷۰}، «کیمیا»^{۱۷۱}، «کبریت، در تدبیر حجر»^{۱۷۲}.

این رساله شامل مباحثی پیرامون عناصر طبیعی و چگونگی ترکیب و تجزیه جیوه و گوگرد است. جناب میر می فرماید که مقصد، مزاج کبریت و زیق است، تا به هم آمیخته گردند و تبدیل به غذا شوند، و از آن جا که کبریت، آتشی است منعقد شده، و زیق نیز آبی است منعقد شده تا آن ها گشوده نشوند، مزاج به عمل نمی آید. وی از گشودگی و مزاج آن ها سخن می گوید. او افزون بر بیان ویژگی های طبیعی عنصرها نیم نگاهی فلسفی و ماورایی به طبیعت نیز دارد، و می کوشد تا ارتباطی میان جهان عنصرها و جهان ماوراء برقرار کند، و فاصله میان علوم طبیعی و ماورایی را براندازد.

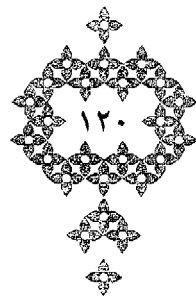
هیچده نسخه خطی از آن با آغاز و انجام های متفاوت در کتابخانه ها شناسایی شده است. مهم ترین آن ها نسخه کتابخانه ملی تهران، رساله پنجم از مجموعه ش ۲۸۹۲ ف، برگ های ۲۱-۲۲ پ است که در قرن ۱۰ ق به نسخ و نستعلیق کتابت شده و نسخه عصر مصنف به شمار می رود.^{۱۷۳} همچنین

کتاب شیعه ۱۱۱

سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹

سرگذشت نامه ها / شرح حال میرفندرسکی

۱۵۳. ماه نامه پیام، سال اول، پیش ش دوم، فروردین ۱۳۸۳ ش، ص ۲۴.
۱۵۴. اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۰۳.
اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱.
مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۲۸.
۱۵۵. اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۰۳.
۱۵۶. اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۰۳.
اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱، مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۳۱-۶۳۰.
۱۵۷. اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۰۳.
۱۵۸. اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۰۳.
مهدوی، اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱.
مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۳۱.
۱۶. الذریعة، ج ۱۸، ص ۱۹۶.
ش ۱۳۸۴، اعلام اصفهان، ج ۱.
ص ۳۵۱، فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۱، ص ۶۱۲، فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۵، ص ۳۹۳۷.
۱۶۱. فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۵، ص ۳۹۳۷.
۱۶۲. خطی آن در کتابخانه ملی.
۱۶۳. خطی آن در ملک، فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۱، ص ۶۱۲، فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۵، ص ۳۹۳۷.
۱۶۴. خطی آن در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
۱۶۵. فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۵، ص ۳۹۴۱.
۱۶۶. خطی آن در الهیات مشهد.
۱۶۷. خطی آن در مجلس.
۱۶۸. خطی آن در کتابخانه آتشی، فهرستواره کتاب های فارسی، ج ۵، ص ۳۹۷۳.
۱۶۹. خطی آن در وزیری یزد.
۱۷۰. خطی آن در آستان قدس رضوی، فهرستواره کتاب های

به کوشش زهرا گواهی در مجموعه رسائل خطی فارسی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ
اول ۱۳۷۱ ش، دفتر دوم، صص ۹۵-۱۰۳، براساس نسخه خطی کتابخانه دانشکده الهیات و
معارف اسلامی دانشگاه مشهد به چاپ رسیده است.

۱۹. قصیده یاییه^{۱۷۴} به زبان فارسی که شعری عرفانی و فلسفی است و از آن به «حل مالا یحل»^{۱۷۵}،
«منظومه یاییه»، «منظومه فی الحکمة»، «منظومه فی الفلسفة و «الحکمة»^{۱۷۶}، «قصیده فلسفی»^{۱۷۷}،
«قصیده حکمیة»^{۱۷۸} و «قصیده شکواییه» نیز نام برده‌اند.

این قصیده را ۲۹^{۱۷۹}، ۳۱^{۱۸۰}، ۳۲^{۱۸۱}، ۳۷^{۱۸۲}، ۳۸^{۱۸۳}، ۳۹^{۱۸۴}، ۴۱^{۱۸۵} تا ۴۳ بیت ثبت کرده‌اند. از
معروف‌ترین آثار میرفندرسکی است چنان‌که گاه از او به «صاحب قصیده» یاد می‌شود.^{۱۸۶} به
استقبال این قصیده ناصر خسرو سروده شده است:

چيست اين خيمه^{۱۸۷} که گویی بر^{۱۸۸} گهر دریاستی
یا هزاران شمع در پنگانی از میناستی^{۱۹۰}

آغاز:

چرخ با این اختران، نغز و خوش و زیباستی

صورتی در زیر دارد آن چه^{۱۹۱} در بالاستی

بیست و دو نسخه خطی از آن در کتابخانه‌ها شناسایی شده است.

به همراه کثر الحقائق شبستری و زادالمسافرین میرحسینی و لیلی و مجنون «چاه وصال»^{۱۹۲}، تهران:
[بی‌نا]، به سال ۱۳۵۴ ق^{۱۹۳} در ۱۵۲ ص جیبی چاپ سنگی شده است.^{۱۹۴} همچنین بارها در ضمن
کتاب‌ها و تذکرها به چاپ رسیده است.

برای معرفی این قصیده بنگرید به: کدیور، محسن، «قصیده یاییه میرفندرسکی و شرح‌های
آن»، دو ماه‌نامه آینه پژوهش، سال پنجم، ش ۴ (پیاپی ۲۸)، آذر و دی ۱۳۷۳ ش، صص ۱۷-۲۰؛
همان، انتشار در سایت‌های شارح و آینه پژوهش؛ همان، تجدید چاپ زیر عنوان «نگاهی به یاییه
فندرسکی»، در دفتر عقل، تهران: اطلاعات، چاپ اول ۱۳۷۷ ش، صص ۳۶۵-۳۷۱.

این قصیده دوبار تخمیس شده است:

یک بار به دست سید امیر محمد علی هندی (قرن ۱۲ ق)^{۱۹۵}، در روز چهارشنبه ۱۷ جمادی الآخرة سال
۱۲۹۱ ق در مرشد آباد هندوستان به خواهش دوستش محمد علی و بار دیگر به دست علامه محمد تقی
جعفری^{۱۹۶}، مبدأ علی یا پشتیبان نهایی بشر، تهران: [بی‌نا]، چاپ اول ۱۳۳۷ ش، صص ۶۶-۶۹.

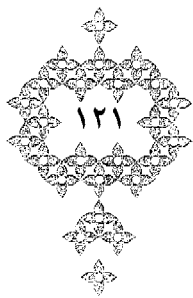
از آن‌جا که فهم ابیات قصیده یاییه برای کسانی که با اصطلاحات فلسفی آشنا نیستند، دشوار است،
از این رو چند تن به شرح آن پرداخته‌اند، و از دیدگاه مشایی و یا اشراقی، تفسیرهایی از آن ارائه داده‌اند.

- فارسی ج ۵، ص ۳۹۷۳.
۱۷۱. فرهنگ کتاب‌های فارسی، ج ۲، ص ۵۳۹؛ فهرستواره کتاب‌های
فارسی ج ۵، ص ۳۹۷۲-۳۹۷۳.
۱۷۲. خطی آن در مجلس.
۱۷۳. فهرست ملی، ج ۶، ص ۵۸۲.
۱۷۴. طرائق الحقائق، ج ۳، ص ۱۵۸؛
الذریعة، ج ۹، ص ۸۵۰؛ ج ۱۷،
ص ۱۳۳، ش ۶۹۲؛ ج ۱۷، ص ۱۳۶؛
اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱؛ تاریخ
ادبیات ایران، ج ۵، بخش ۱،
ص ۳۱۲؛ شرح حال میرفندرسکی،
ص ۸۳؛ فهرستواره کتاب‌های فارسی،
ج ۶، ص ۱۸۳، ۲۰۸؛ بخش منظومه‌ها
که هنوز چاپ نشده است.
۱۷۵. فهرستواره کتاب‌های
فارسی ج ۶، ص ۱۸۳.
۱۷۶. مؤلفی الإمامیة، ج ۲، ص ۶۳۲.
۱۷۷. نگین سخن، ج ۲، ص ۱۵۶.
۱۷۸. اصفهان زادگاه جمال، ص ۱۹۶.
۱۷۹. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵،
بخش ۱، ص ۳۱۲-۳۱۴.
۱۸۰. مؤلفی الإمامیة، ج ۲، ص ۶۳۲.
۱۸۱. تذکره ریاض العارفین، ص ۲۶۸-
۲۶۹، چاپ گرگانی؛ دانشمندان و بزرگان
اصفهان، ج ۱، ص ۱۹۹؛ رجال اصفهان،
ج ۱، ص ۲۹۱؛ نگین سخن، ج ۴،
ص ۱۵۶؛ مقدمه تحفه المراد، ص ۶.
۱۸۲. عرفات العاشقین، ص ۱۸۳.
۱۸۳. ریاض الجنة، ج ۱، ص ۵۱۶.
۱۸۴. عرفان و ادب در عصر
صفوی، ص ۷۲۳-۷۲۵.
۱۸۵. طرائق الحقائق، ج ۳، ص ۱۵۸؛
تحفه المراد؛ خلخالی، شرح
حال میرفندرسکی، ص ۸۴.
۱۸۶. تاریخ حکما و عرفاء، ص ۱۹.

کتاب شیعه ۱۱۱
سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹

اسرگدشت نامه‌ها |
شرح حال میرفندرسکی

شرح اول از محمد صالح خلیجی^{۱۹۷} (۱۰۹۵-۱۷۵۰ق). شرح او مفصل و به صورت آمیزه‌ای از فارسی و عربی^{۱۹۸} به رشته تحریر درآمده است، و نخستین، مشهورترین و پرنسخه‌ترین شرح قصیده میر به شمار می‌رود. ارزش کار شارح، در نزدیک شدن به مذاق علمی و مشرب سراینده ابیات و قلم زدن در حوزه آرای جناب میرفندرسکی است؛ این گونه ذهن خواننده به مقصود سراینده نزدیک می‌شود.

این شرح چندین بار چاپ سنگی شده است ولی چاپ‌های امروزی آن از این قرار است:

- در تحفه‌المراد، عباس شریف دارابی، مقدمه از سید جلال الدین آشتیانی، به کوشش محمد حسین اکبری ساوی، تهران: سازمان انتشارات الزهراء، چاپ اول ۱۳۷۲ش؛ چاپ دوم ۱۳۸۰ش، ص ۱۷۹-۲۴۳، تصحیح بر اساس دو نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۸۶۶ و کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۷۰۰.

- به کوشش علی اکبر خان محمدی در سال نامه میراث اسلامی ایران، قم: کتابخانه مرعشی، چاپ اول ۱۳۷۶ش، ج ۴، ص ۲۳۵-۲۶۲ (مقدمه: ص ۲۳۵-۲۳۷؛ متن: ۲۳۸-۲۶۲)، بر اساس نسخه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۶۳۳۳۰ (۷۰۰).

- شرح دوم از ملا نظر فندرسکی^{۱۹۹} نسخه خطی کتابخانه جمعیت نشر فرهنگ رشت، رساله پنجم از مجموعه ش ۵۲، کتابت به نستعلیق^{۲۰۰}.

- شرح سوم^{۲۰۱} از ملا نظر علی گیلانی^{۲۰۲} شرح او نزدیک به حکمت متعالیه است، نسخه کتابخانه جمعیت نشر فرهنگ رشت، رساله ششم از مجموعه ش ۵۲^{۲۰۳}.

- شرح چهارم از محسن بن محمد گیلانی^{۲۰۴} (زنده در ۱۲۰۷ق^{۲۰۵}). به زبان فارسی و با دیباچه‌ای به عربی. آرای شارح، نزدیک به حکمت متعالیه است. گیلانی از شاگردان محمد صالح خلیجی، صاحب نخستین شرح بر قصیده یایه است، و شرح او، در مضامین و حتی در صورت عبارات، به شرح خلیجی شباهت دارد. نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، رساله دهم از مجموعه ش ۴۱۹۵، کتابت محمد شفیع بن محمد سعید قراگزلو به نستعلیق تحریری در قرن ۱۳ق^{۲۰۶}.

- همچنین چاپ شده در تحفه‌المراد عباس شریف دارابی، به کوشش محمد حسین اکبری ساوی، تهران: الزهراء، چاپ اول ۱۳۷۲ش؛ چاپ دوم ۱۳۸۰ش، ص ۲۴۵-۲۹۱.

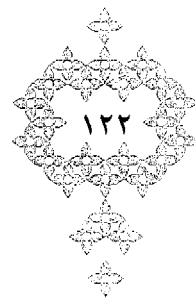
- شرح پنجم تحفه‌المراد، از ملا عباس شریف^{۲۰۷} دارابی شیرازی^{۲۰۸} (ح ۱۲۲۵-۱۳۰۰ق)، شرح او به سبک فلسفی ملاصدرا، به زبان فارسی، نزدیک به پنج هزار سطر و بدون تکلف، برای حسام السلطنه سلطان مراد، والی فارس^{۲۰۹} تألیف شده است. شارح گاه از شرح محمد صالح خلیجی نیز سود جسته است. وی در شرح هر بیت، به اصول عرفان اشاره می‌کند. شرح او

کتاب شیعه ۱۷۱

سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹

سرگذشت نامه‌ها |
شرح حال میرفندرسکی

۱۸۷. یا: «گنبد».
۱۸۸. یا: «پر».
۱۸۹. در بعضی از نسخه‌ها: «یا».
۱۹۰. دیوان ناصر خسرو، ص ۳۳۹.
۱۹۱. یا: «هرچه».
۱۹۲. متخلص به «سند».
۱۹۳. فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ویرایش اول، ستون‌های ۲۹۱۱-۲۹۱۳ق.
۱۹۴. مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، ج ۱، ستون ۲۹۲، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ویرایش اول، ستون‌های ۱۰۹۵-۲۶۸۴.
۱۹۵. الذریعة، ج ۴، ص ۱۱، ش ۲۷.
دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱.
ص ۱۹۹، اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۲۹۱.
رجال اصفهان، ج ۱، ص ۱۱۴.
راه‌نمای پژوهش، ص ۱۱۴.
۱۹۷. طرائق الحقائق، ج ۳، ص ۱۵۸.
ریاض الجنة، ج ۱، ص ۵۱۹، لغت‌نامه دهخدا، «ابوالقاسم فندرسکی»؛
الذریعة، ج ۱، ص ۵۹، ج ۱۴، ص ۸۸.
ج ۱۴، ص ۱۵، ش ۱۵۴۳، ج ۱۴، ص ۲۲.
۱۸۹. ش ۱۸۵۱، ج ۱۵، ص ۲۵۰، ج ۲۲.
ص ۲۸۳، الکواکب المتشجرة، ص ۳۰۷.
أعیان الشیعة، ج ۲، ص ۴۰۳، الاعلام، ج ۲، ص ۱۱۵۵، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۳، ص ۳۲۴۵، دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۱۹۹، اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۰، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، بخش ۱، ص ۳۱۲، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، ص ۱۲۴۵-۱۲۴۶، ص ۵۳۸۹، فهرستواره کتاب‌های فارسی، ج ۶، ص ۱۳۳.
«حاشیه بر فندرسکی»، ج ۶، ص ۲۰۸.
۲۰۹. «قصیده میرفندرسکی».

دقیق ترین و ژرف ترین شرح های قصیده به شمار می رود. گاه این شرح را به سید محمد صالح خلخالی نسبت داده اند.^{۲۱۰} پنج نسخه خطی از آن شناسایی شده است. همچنین این چاپ ها از آن در دسترس است:

- تحفه المراد با شرح حال دارایی (م ۱۳۰۰ ق)، [بی جا: بی نا]، ۱۳۷۷ ق.

- به تصحیح و تعلیق و کتابت فضل الله لایق، چاپ سنگی، تهران: محمد حسین اقبال و

شرکاء، ۱۳۳۷ ش، رقعی، لز ۲۱۱ + ۱۸۲ ص.^{۲۱۲}

- به همراه شرح خلخالی و محسن گیلانی، مقدمه از سید جلال الدین آشتیانی، به کوشش

محمد حسین اکبری ساوی، تهران: الزهراء، چاپ اول ۱۳۷۲ ش؛ چاپ دوم ۱۳۸۰ ش، ص ۱۷۹

- ۲۴۳۲۱۳، تصحیح بر اساس نسخه های کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران،

کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران و کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.

- این شرح در مجله راهنمای کتاب، سال دوم، ش ۱، ۱۳۳۸ ش، ص ۱۲۶ معرفی شده یک بار نیز

گزیده شده است: منتخب تحفه المراد،^{۲۱۴} بدون نام ملخص، به اندازه یک پنجم اصل، در کتابخانه

مرکزی آستان قدس رضوی، ش ۶۹۹۵، کتابت علی اکبر بن محمد رحیم شیرازی در غره ربیع الآخر

۱۲۹۹ ق به نسخ، ۲۵ برگ.^{۲۱۵}

- شرح ششم از ناشناس. نسخه خطی کتابخانه علامه طباطبایی دانشگاه علوم پزشکی شیراز،

رساله سوم از مجموعه ش ۲۷۸، صص ۶۶-۸۸، کتابت ابراهیم قمی تفرشی در ۱۲۲۴ ق در قزوین

به نستعلیق. آن را به اشتباه به میر داماد نسبت داده اند.^{۲۱۶}

- شرح هفتم از مسعود ریاضی به زبان فارسی.^{۲۱۷} اسراری از آفرینش: در شرح و توضیح و بیان و

اصلاح قصیده حکمیّه معروف حکیم میر ابوالقاسم فندرسکی بنا به عقیده حکمت نوین، تهران:

وحدت نوین جهانی، چاپ اول ۱۳۴۸ ش، ۷۹ ص.

- شرح هشتم از محمد تقی جعفری (۱۳۰۲-۱۳۷۷ ش)^{۲۱۸}، به زبان فارسی. مبدا اعلی یا پشیمان

نهایی بشر، تهران: [بی نا]، چاپ اول ۱۳۳۷ ش، ۱۸۱ ص.

- شرح نهم از حسن حسن زاده آملی^{۲۱۹}، به زبان فارسی. دروس معرفت نفس، تهران: علمی و

فرهنگی، چاپ اول ۱۳۶۱ ش، دفتر سوم، ص ۵۱۷-۵۳۲.

- شرح دهم از اکبر هادی [حسین آبادی] (قرن ۱۴ ش)، شرح حال میر داماد و میر فندرسکی (به

انضمام دیوان میر داماد و قصیده میر فندرسکی)، با تقریظی از سید ضیاء الدین سجادی، اصفهان:

میثم، چاپ اول خرداد ۱۳۶۳ ش، تاریخ مقدمه: ۱۳۴۴ ش، ص ۶۹-۸۰.

- شرح یازدهم از نصر الله حکمت (قرن ۱۴ ش)، «نگاهی از منظر عرفان ابن عربی به یایه

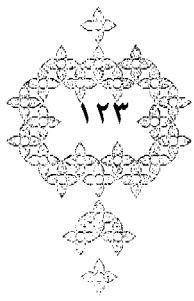
مقدمه تحفه المراد، ص ۱۵.
۱۹۸. برخی آن را عربی دانسته اند.
۱۹۹. راهنمای پژوهش، ص ۱۱۷.
۲۰۰. فهرست نسخه های خطی
کتابخانه های شهرستان های ایران،
«کتابخانه جمعیت نشر فرهنگ
رشت» ج ۲، ص ۱۲۲.
۲۰۱. راهنمای پژوهش، ص ۱۱۷-۱۱۸.
۲۰۲. آثار و افکار حکماء و عرفای
مشهور اصفهان، ص ۶۷-۷۸.
۲۰۳. آثار و افکار حکماء و عرفای
مشهور اصفهان، ص ۶۷-۷۸.
۲۰۴. دانشمندان و بزرگان اصفهان،
ج ۱، ص ۱۹۹؛ اعلام اصفهان، ج ۱،
ص ۳۵۱-۳۵۰؛ فهرست نسخه های
خطی فارسی، ج ۲، ص ۱۲۴۶-۱۲۴۷.
۲۰۹. مقدمه تحفه المراد، ص ۶.
۲۰۵. سال انجام یکی از آثار او به نام
هادی البشر، الذریعة، ج ۲۵، ص ۱۵۱.
۲۰۶. فهرست کتابخانه مرکزی
دانشگاه تهران، ج ۱۳، ص ۳۱۶۵.
۲۰۷. در بعضی منابع: «شریفی».
۲۰۸. نقباء البشر، ص ۹۸۱، الذریعة،
ج ۹، ص ۸۴۹-۸۵۰، ص ۵۶۸۲.
ج ۱۴، ص ۱۵، ش ۱۵۴۴، ج ۲۲،
ص ۳۸۳؛ آثار العجم، ص ۱۰۰؛ شرح
حال میر فندرسکی، ص ۸۳؛ فهرست
نسخه های خطی فارسی، ج ۲، ص ۱۰۷۵-
۱۰۷۶؛ تاریخ حکماء و عرفاء،
ص ۱۲۸؛ مقدمه تحفه المراد، ص ۹-۱۵.
۲۰۹. تحفه المراد، ص ۳۶.
۲۱۰. فهرست کتاب های چاپی
فارسی، ویرایش دوم، ص ۱۰۲۵.
۲۱۱. لز ۳۷.
۲۱۲. فهرست کتاب های چاپی

کتاب شیعه ۱۱۱

سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹

سرگزشت نامه ها |
شرح حال میر فندرسکی

میرفندرسکی، چاپ در چکیده مقالات همایش دو حکیم استرآباد و سپس در: جستاری در آرا و افکار میرداماد و میرفندرسکی، تهران: فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول ۱۳۸۵ ش. تمامی شرح‌های پیشین، تفاسیری و جودشناسانه از قصیده یاییه ارائه کرده‌اند، این مقال، به تفسیری انسان‌شناختی می‌گراید، و به برخی تعابیر جناب میر در رساله صناعیه نیز اشاره می‌کند.

شیخ محمدعلی زاهد مشهور به ابوالمعارف (۱۲۹۰ ق - ۱۳۳۲ ش) قصیده هیجده بیتی خود و حسن حسن‌زاده آملی قصیده صحراویّه خویش در ۱۲۲ بیت را به اقتضای قصیده یاییه میرفندرسکی سروده‌اند.

۲۰. کشف اللغات «جوك»^{۲۲۰} «باشست»^{۲۲۱} به زبان فارسی. در موضوع لغت، فرهنگ لغات، واژه‌نامه در زمینه فلسفه، عرفان و تاریخ دین هندوها. به عنوان‌های دیگری نیز مشهور است: «فرهنگ جوك»، «فرهنگ جوك باشست»^{۲۲۲}، «فرهنگ جوك نامه»، «فرهنگ واژه‌های جوك باشست»^{۲۲۳}، «لغات جوك»^{۲۲۴}، «کشاف اللغات»^{۲۲۵}، «کشف اللغات کلیات جوك»^{۲۲۶} و «لغات جوك باشست»^{۲۲۷}.

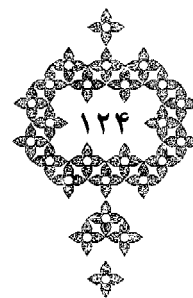
فرهنگی است الف‌بایی و هندی-فارسی با ۴۶۰ مدخل^{۲۲۸} و ۵۴۰ بیت^{۲۲۹}، شامل معانی و تعریفات واژگان به کار رفته در ترجمه نظام‌الدین پانی پتی در ۱۰۰۶ ق از اصل سانسکریت جوك باشست اثر پندت کلهن؛ چراکه مترجم، نکات توضیحی خویش را در متن و در ضمن مطالب گنجانده است. نکات توضیحی در ذیل هر مدخل، عیناً از همین ترجمه پانی پتی گرفته شده؛ ولی گاه جناب میر نیز اشاراتی داشته است که با عباراتی این چنین از باقی متون، تمیز داده می‌شود: «به تفسیر قس»؛ «به تفسیر میر قس»؛ «به تفسیر حضرت میر قس»^{۲۳۰}. پس چنین به نظر می‌رسد که شخصی، معانی اصطلاحات را از حواشی به فرهنگ‌نامه منتقل کرده است. در پایان بعضی از نسخه‌ها نیز گفتارهایی از جناب میر درباره عرفان هندی و آرای عارفان هندی دیده می‌شود. بنابراین، احتمال داده‌اند که از جناب میر نباشد^{۲۳۱} که فندرسکی در منتخب «جوك باشست»، واژه‌های هندی را گزارش کرده، و شخص گم‌نامی، بیانات پانی پتی و پاره‌ای از تفاسیر جناب میر را گردآورده است.^{۲۳۲}

بیست و چهار نسخه خطی از آن با آغازهای متفاوت شناسایی شده است که قدیم‌ترین آن‌ها نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، رساله دوم از مجموعه ش ۴۷۵۷، برگ‌های ۳۰۹ پ - ۳۱۹ ر، کتابت حسن بن اسکندر طبیب بنابی در رجب ۱۰۹۸ ق به نستعلیق است.^{۲۳۳}

۲۱. منتخب «جوك»^{۲۳۵} «باشست»^{۲۳۶} به زبان فارسی در موضوع فلسفه، عرفان و تاریخ دین هندوها. به «ترجمه مهارت»^{۲۳۷}، «شرح مهارت»^{۲۳۸}، «جوك»^{۲۳۹}، «شرح جوك»^{۲۴۰}، «شرح جوك باشست»^{۲۴۱}، «شرح المهاره»^{۲۴۲}، «شرح کتاب المهاره»^{۲۴۳}، «شرح مهارت»^{۲۴۴}، «شرح مهارت»^{۲۴۵}، «شرح کتاب المهاره»^{۲۴۶} و «المهاره» نیز نام‌بردار است.

میرفندرسکی پس از انتخاب و گزینش مطالب از ترجمه نظام‌الدین پانی پتی از جوك باشست،

- فارسی، ویرایش اول، ستون ۸۰۸.
۲۱۳. کل کتاب: ۱۲ + ۲۹۱ صفحه است.
۲۱۴. الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۸۳.
۲۱۵. فهرست رضوی، ج ۷، ص ۲۴۱.
۲۱۶. نسخه پژوهی، دفتر ۳، ص ۱۶۵.
۲۱۷. راه‌نمای پژوهش، ص ۱۲۰.
۲۱۸. راه‌نمای پژوهش، ص ۱۲۰-۱۲۱.
۲۱۹. راه‌نمای پژوهش، ص ۱۲۱.
۲۲۰. در بعضی نسخه‌ها: «جول».
۲۲۱. الذریعه، ج ۹، ص ۱۵۰، ج ۱۶، ص ۱۸۷، ج ۱۸، ص ۳۲۸، اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱، مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۳۱.
۲۲۲. الذریعه، ج ۱۶، ص ۱۹۷.
۲۲۳. خطی آن در مرعشی.
۲۲۴. خطی آن در سپهسالار.
۲۲۵. خطی آن در ملی.
۲۲۶. خطی آن در مرکزی دانشگاه.
۲۲۷. الذریعه، ج ۱۸، ص ۳۲۸.
۲۲۸. التروضة النضرة، ص ۴۵، الذریعه، ج ۹، ص ۱۸۵، ج ۱۸، ص ۵۷، ش ۶۵۹.
۲۲۹. فهرست سپهسالار.
۲۳۰. ۲۵۵-۲۵۶.
۲۳۱. مخفف، «قدس ستر».
۲۳۲. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲، ص ۲۵۵-۲۵۶.
۲۳۳. بخش ۱، ص ۳۱۱.
۲۳۴. فهرست سپهسالار.
۲۳۵. ۲۵۵-۲۵۶.
۲۳۶. فهرست مجلس، ج ۱۳، ص ۱۴۴.
۲۳۷. بعضی نسخه‌ها: «جول».
۲۳۸. ریاض العلماء، ج ۵.
۲۳۹. ریاض الجنه، ج ۱، ص ۵۰۱، التروضة النضرة، ص ۴۵، الذریعه، ج ۹، ص ۱۸۵، ج ۱۴، ص ۹۶.
۲۴۰. ۱۸۸۶، ریحانه الادب، ج ۴، ص ۵۰۷، فلاسفه شیعه، ص ۳۵۸.

با ذکر نقل قول‌های مربوط به فرهنگ اسلامی، این کتاب را به لباس معارف شیعی درآورده است. او اشعاری از حافظ، مولوی، عطار نیشابوری، شبستری، سید حسینی سادات، اوحدی، شاه قاسم انوار، شیخ مغربی و شاه نعمت‌الله ولی را در پایان هر بخش آورده است.

هشت نسخه خطی از آن با آغازهای متفاوت شناسایی شده و این دو چاپ از آن انجام

پذیرفته است:

- با عنوان آداب طریقت و خدایابی، به کوشش محمد رضا جلالی نایینی، تهران: [بی نا]، چاپ اول

۱۳۴۸ ش.

- با مقدمه، تصحیح، تحقیق و ترجمه از فتح‌الله مجتبیایی، تهران: مؤسسه حکمت و فلسفه

ایران، چاپ اول ۱۳۸۵ ش، پنج + ۱۳۶ + ۱۷۰ ص، وزیری، نمایه. دکتر مجتبیایی، علاوه بر تصحیح

کتاب بر اساس دو نسخه کتابخانه احمد افشار و مجلس شورای اسلامی، تمام کتاب را به زبان

انگلیسی ترجمه کرده است.

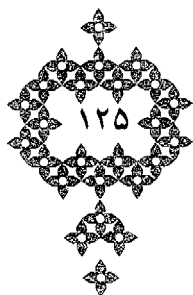
۲۲. منظومه فی الکیما^{۲۴۷} به زبان عربی در موضوع کیمیا. به عنوان‌های دیگری نیز مشهور

است: «منظومه در کیمیا»^{۲۴۸} و «منظومه کیمیایی»^{۲۴۹}. نسخه خطی کتابخانه دکتر علی اصغر مهدوی

در تهران، رساله دوم از مجموعه ۱۵۶، کتابت یوسف گرگانی در ۱۲۸۱ ق، همراه با ترجمه به

فارسی، به عنوان «منظومه در کیمیا»^{۲۵۰} و «منظومه کیمیایی»^{۲۵۱}.

- دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۱۹۸؛ اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱؛ تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، بخش ۱، ص ۳۱۱؛ فهرستواره کتاب‌های فارسی، ج ۲، ص ۱۲۳۰؛ ولفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۳۲؛ ۲۳۷. فهرستواره کتاب‌های فارسی، ج ۲، ص ۱۲۳۰؛ ۲۳۸. دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۱۹۸؛ ۲۳۹. دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، ص ۱۹۸؛ ۲۴۰. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۵۰۱؛ اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۰۳؛ شرح حال میرداماد و میرفندرسکی، ص ۶۲-۶۳؛ ۲۴۱. معارف اسلامی در جهان معاصر، ص ۴۲-۴۳؛ ۲۴۲. الذریعة، ج ۱۴، ص ۹۶-۹۷؛ ۲۴۳. اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۰۳؛ ۲۴۴. الذریعة، ج ۹، ص ۸۵۰؛ فرهنگ فارسی اعلام، ص ۷۰۹؛ ۲۴۵. الکنی والألقاب، ج ۳، ص ۳۵؛ شرح حال میرداماد و میرفندرسکی، ص ۶۲-۶۳؛ ۲۴۶. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۵۰۱؛ ۲۴۷. اعلام اصفهان، ج ۱، ص ۳۵۱؛ فهرستواره کتاب‌های فارسی، ج ۵، ص ۳۹۷۳؛ مؤلفی الإمامیه، ج ۲، ص ۶۳۳؛ ۲۴۸. خطی آن در کتابخانه مهدوی؛ ۲۴۹. خطی آن در همان جا؛ ۲۵۰. نشریه نسخه‌های خطی، دفتر ۲، ص ۹۶؛ ۲۵۱. نشریه نسخه‌های خطی، دفتر ۲، ص ۱۳۱-۱۳۲؛ میرفندرسکی، ص ۱۲۰-۱۲۱.

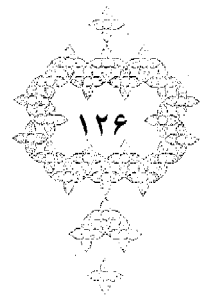

کتابنامه

۱. آشتیانی، سیدجلال الدین، «میرداماد و میرفندرسکی»، فصل‌نامه خردنامه صدرا، ش ۱۱، بهار ۱۳۷۷ش، ص ۸۶-۸۸.
۲. آذر بیگدلی، لطف‌علی بن آقاخان، آتشکده، تذکره شعرای فارسی زبان تا آخر قرن دوازدهم هجری، با مقدمه و فهرست و تعلیقات سیدجعفر شهیدی، [تهران]: مؤسسه نشر کتاب، چاپ اول ۱۳۳۷ش؛ همان، به تصحیح سیدحسن سادات ناصری، تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۶ش؛ همان، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر، چ اول.
۳. اسفندیار، کی خسرو بن آذرکیوان، دبستان المذاهب، با یادداشت‌های رحیم رضا زاده ملک، تهران: [طهوری]، ۱۳۶۲ش.
۴. افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه (به کوشش)، نشریه نسخه‌های خطی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۲ دفتر.
۵. افندی اصفهانی، میرزا عبدالله بن عیسی، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، به کوشش سیداحمد حسینی اشکوری، قم: کتابخانه مرعشی، چاپ اول ۱۴۰۱ق.
۶. امین عاملی، سیدمحسن بن عبدالکریم، أعیان الشیعه، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق.
۷. امین عاملی، سیدحسن بن محسن، مستدرکات «أعیان الشیعه»، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۸ق.
۸. اوحدی بلیانی اصفهانی، تقی الدین محمد بن محمد، عرفات العاشقین و عرصات العارفین، نسخه عکسی کتابخانه مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
۹. باستانی پاریزی، محمدابراهیم، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران: صفی‌علی‌شاه، چاپ اول مهر ۱۳۴۸ش.
۱۰. براون، ادوارد گراونیل، تاریخ ادبیات ایران، لندن: [بی‌نا]، ۱۹۶۹م؛ همان، ترجمه فارسی بهرام مقدادی، به تحشیه و تعلیق ضیاءالدین سجادی و عبدالحسین نوایی، تهران: مروارید، چاپ اول ۱۳۶۹ش؛ همان، چ دوم ۱۳۷۵ش.
۱۱. برگل، یو.ا.، ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه یحیی آرین‌پورو دیگران، تحریر احمد منزوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چ اول ۱۳۶۲ش.
۱۲. تبریزی، میرزا علی، مرآة الکتب، به تحقیق محمدعلی حائری، قم: کتابخانه مرعشی، چ ۱۴۱۴ق.
۱۳. تفضلی، آذر و مهین فضالی جوان، فرهنگ بزرگان اسلام و ایران، مشهد: آستان قدس رضوی، چ اول ۱۳۷۲ش.
۱۴. تمیم‌داری، احمد، عرفان و ادب در عصر صفوی، تهران: حکمت، زمستان ۱۳۷۲ش.
۱۵. تهرانی، آقا بزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعة، بیروت: دارالأضواء، چ دوم ۱۴۰۳ق.
۱۶. همو، الکواکب المنتشرة فی القرن الثانی بعد العشرة، تحقیق منزوی، [تهران]: دانشگاه تهران، چ اول ۱۳۷۲ق.
۱۷. همو، الزّوضه النّضرة، بیروت: فقه الشیعة، چ اول ۱۴۱۱ق.
۱۸. همو، نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، با تعلیقات سیدعبدالعزیز طباطبایی، مشهد: دارالمرتضی، [بی‌نا].
۱۹. جابری انصاری، محمدحسن، تاریخ اصفهان، تصحیح جمشید مظاهری، اصفهان: مشعل و بهی، چ اول ۱۳۷۸ش.
۲۰. جعفری، محمدتقی، مبدأ‌أ‌علی یا پیشینیان نهایی بشر، تهران: [بی‌نا]، چ اول ۱۳۳۷ش.
۲۱. جناب اصفهانی، میرسیدعلی، الإصفهان، بخش سوم: رجال و مشاهیر اصفهان، تدوین و تصحیح رضوان پور عصار، اصفهان: مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل، چ اول ۱۳۸۵ش.
۲۲. حجتی، سیدمحمدباقر و محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی [دانشگاه تهران]، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۵-۱۳۴۸ش، ج ۲.
۲۳. حرّ عاملی مشغری، ابوجعفر محمد بن حسن، أمل‌الآمل فی تراجم علماء جبل عامل، به تحقیق سیداحمد حسینی [اشکوری]، نجف: مطبعة الآداب، [بی‌نا].
۲۴. حسن‌زاده آملی، حسن، دروس معرفت نفس، تهران: علمی و فرهنگی، چ اول ۱۳۶۱ش، دفتر سوم.
۲۵. همو، دفتر دل، چ اول.
۲۶. حسینی اشکوری، سیداحمد، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی، قم: کتابخانه مرعشی.
۲۷. همو، تراجم الرجال، قم: کتابخانه مرعشی، چ اول ۱۴۱۴ق، ج ۲.
۲۸. حسینی اشکوری، سیدجعفر، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه صدر بازار اصفهان، قم: مجمع ذخایر اسلامی، چ اول ۱۳۸۴ش.
۲۹. حزین لاهیجی، محمدعلی بن ابی طالب، تاریخ و سفرنامه، تصحیح علی دوانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چ اول ۱۳۷۵ش.
۳۰. حقیقت، عبدالزّفع، نگین سخن، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، چ ۱۳۶۴ش.
۳۱. همو، مکتب‌های عرفانی در دوران اسلامی، تهران: کومش، چ اول ۱۳۸۳ش.
۳۲. خاتون آبادی، سیدعبدالحسین، وقایع السنین والأعوام، به کوشش محمدباقر بهبودی، تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة، چ اول ۱۳۵۲ش.
۳۳. خلخالی، محمدصالح، شرح «قصیده یائیه»، در تحفه‌المراد از عباس شریف‌دارابی، مقدمه سیدجلال الدین آشتیانی، به کوشش

کتاب شیعه ۱۱۱
سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹

سرگذشت‌نامه‌ها
شرح حال میرفندرسکی

محمدحسین اکبری ساوی، تهران: الزهراء، چاپ اول ۱۳۷۲ش؛ ج دوم ۱۳۸۰ش، ص ۱۷۹-۲۴۳؛ به کوشش علی اکبر خان محمدی در میراث اسلامی ایران، قم: مرعشی، چ اول ۱۳۷۳ش، ج ۴، ص ۲۳۳-۲۶۲.

۳۴. دانش پژوه، محمدتقی، فهرست میکرو فیلم های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: [بی نا]، ۱۳۴۸ش.

۳۵. همو، «میرفندرسکی»، فصل نامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۱۲۷، بهار ۱۳۶۲ش، ص ۵۸-۷۱.

۳۶. دانش پژوه، محمدتقی و بهاء الدین علمی انواری، فهرست کتاب های خطی مجلس سنا، تهران: کتابخانه مجلس شورا، ۱۳۵۵-۱۳۵۹ش، ج ۲.

۳۷. دولت آبادی، عزیز، سخنوران آذربایجان، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ۱۳۵۵ش.

۳۸. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: [بی نا]، ۱۳۲۵ش.

۳۹. رجالی، اعظم، آثار و افکار حکما و عرفای مشهور اصفهان، اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان، چ اول ۱۳۸۳ش.

۴۰. روضاتی، سید محمد علی، دومین دوگفتار، قم: مؤسسه فرهنگی - مطالعاتی الزهرا (س)، چ اول ۱۳۸۶ش.

۴۱. ریاضی، مسعود، اسراری از آفرینش: در شرح و توضیح و بیان و اصلاح قصیده حکمیة معروف میرابوالقاسم فندرسکی، تهران: وحدت نوین جهانی، چ اول ۱۳۴۸ش.

۴۲. ریو، چارلز، فهرست نسخه های خطی فارسی در کتابخانه موزه بریتانیا، آکسفورد، چاپ اول ۱۸۸۱م.

۴۳. زادهوش، محمدرضا، راهنمای پژوهش درباره میرفندرسکی، اصفهان: مهر قائم، چ اول ۱۳۸۳ش.

۴۴. همو، «کاوشی در آثار میرابوطالب فندرسکی»، فصل نامه فرهنگ اصفهان، ۳۷ و ۳۸، ۱۳۸۶ش، ص ۵۰-۶۲.

۴۵. زرکلی، خیرالدین، الاعلام، بیروت: دارالعلم للملایین، چ ششم ۱۹۸۴م.

۴۶. زنوزی خویی، محمدحسن، ریاض الجنّة، به کوشش علی رفیعی علامرودشتی، قم: [بی نا]، ۱۳۷۰ش، ج ۱.

۴۷. سپهرم، امیرمسعود، تاریخ برگزیدگان عده ای از مشاهیر ایران و عرب، تهران: زوّار، چ اول ۱۳۴۱ش.

۴۸. سرور لاهوری، غلام بن محمد، خزینة الاصفیاء، چاپ سنگی، کانپور، چ خانه نول کشور، ۱۳۳۲ق.

۴۹. شاملو، ولی قلی، قصص الخاقانی، به تصحیح سیدحسن سادات ناصری، تهران: وزارت ارشاد اسلامی، چ اول ۱۳۷۴ش.

۵۰. شریف دارابی، ملاعبّاس، تحفة المراد، به تصحیح و تعلیق و کتابت فضل الله لایق، چاپ سنگی، تهران: محمدحسین اقبال و شرکاء، ۱۳۳۷ش؛ همان، به ضمیمه شرح خلخالی و گیلانی،

مقدمه از سیدجلال الدین آشتیانی، به کوشش محمدحسین اکبری ساوی، تهران: سازمان انتشارات الزهراء، چ اول ۱۳۷۲ش؛ چ دوم ۱۳۸۰ش.

۵۱. شیروانی، زین العابدین بن اسکندر، بستان السیاحه، تهران: کتابخانه سنا، [بی نا].

۵۲. صبا، محمد مظفر حسین بن محمد یوسف علی، تذکره روز روشن، به تصحیح و تحشیه محمدحسین رکن زاده آدمیت، تهران: کتابخانه رازی، چ اول ۱۳۴۳ش.

۵۳. صدراپی خویی، علی، فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با نظارت عبدالحسین حائری، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، چ اول بهار ۱۳۷۶ش.

۵۴. صدری افشار، غلام حسین، نسرین حکمی و نسترن حکمی، فرهنگ فارسی اعلام، تهران: فرهنگ معاصر، چ اول ۱۳۸۳ش.

۵۵. صدوقی سها، منوچهر، تاریخ حکما و عرفاء متأخر بر صدر المتألهین، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، چ اول ۱۳۵۹ش.

۵۶. صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران: فردوسی، چ دوم ۱۳۶۳ش.

۵۷. صفاء السلطنه نایینی، علی بن محمد، گزارش کویر (تحفه الفقرا)، به کوشش محمدگلبن، تهران: اطلاعات، ۱۳۶۶ش.

۵۸. طباطبایی بهبهانی (منصور)، سید محمد، فهرست مختصر نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: کتابخانه مجلس، چ اول ۱۳۸۶ش.

۵۹. علامی، ابوالفضل، اکبرنامه، کلکته: [بی نا]، ۱۸۸۶م.

۶۰. فخری، ماجد، سیر فلسفه در جهان اسلام، ترجمه از گروه مترجمان زیر نظر نصرالله پورجوادی، تهران: نشر دانشگاهی، چ اول ۱۳۷۴ش.

۶۱. فرصت الدوله شیرازی، محمدنصیر بن جعفر، آثار العجم، چاپ سنگی، [بی جا: بی نا]، ۱۳۵۳ق؛ به کوشش علی دهباشی، تهران: فرهنگ سرا، ۱۳۶۲ش.

۶۲. فقیه میرزایی، گیلان، محمدعلی مخلص و زهرا حبیبی، تخت فولاد، یادمان تاریخی، تهران: پژوهشکده زبان و گویش، چ اول ۱۳۸۴ش، ج ۳.

۶۳. فندرسکی، میرسید ابوالقاسم، تخمیریه، نسخه عکسی کتابخانه شخصی نگارنده از روی نسخه خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۶۰-۶۶ برگ.

۶۴. همو، جواب سؤالات ملا مظفر حسین کاشانی، به تصحیح و شرح و نقد سیدجلال الدین آشتیانی در منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چ اول از ویرایش دوم ۱۳۷۸ش، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۹.

کتاب شیعہ ۱۱۱

سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹

| سرگزشت نامه ها |
| شرح حال میرفندرسکی |

۱۳۷۳ ش.

۷۶. گروه نویسندگان، جستاری در آراء افکار میرداماد و میرفندرسکی، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های همایش بزرگداشت دو حکیم استرآباد؛ میرداماد و میرفندرسکی، تهران؛ فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران، چ اول ۱۳۸۵ ش.

۷۷. گروه نویسندگان، دایره المعارف تشیع، زیر نظر کمال حاج سیدجواد، تهران؛ بنیاد اسلامی طاهرو سعید محبتی، چاپ اول در سال‌های مختلف، ۱۲ ج تاکنون.

۷۸. گروه نویسندگان، دانش‌نامه جهان اسلام، تهران؛ بنیاد دائرة المعارف اسلامی، سال‌های مختلف.

۷۹. گروه نویسندگان، فرهنگ جغرافیایی ایران، تهران؛ سازمان جغرافیایی کشور، چ اول ۱۳۵۵.

۸۰. گروه نویسندگان، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، چ اول، ۱۳۰۵ ش، - ۳۸ ج.

۸۱. گروه نویسندگان، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران، تهران، ۱۳۴۵ ش، - ۲۲ ج.

۸۲. گروه نویسندگان، موسوعة مؤلفی الإمامیه، قم؛ مجمع الفکر الاسلامی، چ اول از ۱۳۷۸ ش به این سو.

۸۳. گروه نویسندگان، نسخه پژوهی، به کوشش ابوالفضل حافظیان، به ویرایش احمد رضا رحیمی ریس، قم و تهران، چ اول ۱۳۸۳-۱۳۸۵ ش، سه دفتر.

۸۴. گزی اصفهانی، عبدالکریم، تذکرة القمور یا رجال اصفهان، با حواشی و ملحقات سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان؛ ثقفی، [چاپ اول ۱۳۲۸ ش؛ همان، به کوشش ناصر باقری، قم؛ کتابخانه مرعشی، چ اول ۱۳۷۱ ش].

۸۵. گلچین معانی، احمد، تاریخ تذکره‌های فارسی، تهران؛ دانشگاه تهران، چ اول ۱۳۴۸-۱۳۵۰ ش.

۸۶. همو، کاروان هند، [مشهد]؛ آستان قدس رضوی، چ اول ۱۳۶۹ ش.

۸۷. گیلانی، محسن بن محمد، در تحفه المراد، از عباس شریف دارابی، مقدمه از سید جلال‌الدین آشتیانی، به کوشش محمد حسین اکبری، تهران؛ سازمان انتشارات الزهراء، چ اول ۱۳۷۲ ش؛ چ دوم ۱۳۸۰ ش، ص ۲۹۱-۲۴۵.

۸۸. مجتبیایی، فتح‌الله، «ابوالقاسم فندرسکی»، دایره المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر سید کاظم موسوی بجنوردی، تهران؛ مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، چ اول ۱۳۸۳ ش، ج ۶، ص ۱۶۹-۱۷۳.

۸۹. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت؛ مؤسسة الوفاء، چ دوم ۱۴۰۳ ق.

۹۰. مجله راهنمای کتاب، سال دوم، ش ۱، ۱۳۳۸ ش.

۹۱. محدث قمی، عباس بن محمد رضا، الکنی والألقاب، تهران؛

۶۵. همو، رساله حرکت، تصحیح و شرح و نقد سید جلال‌الدین آشتیانی در منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران، قم؛ دفتر تبلیغات اسلامی، ویرایش دوم ۱۳۷۸ ش، ج ۱، ص ۱۰۵-۱۱۳.

۶۶. همو، صنایع، نسخه عکسی کتابخانه شخصی نگارنده از روی نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجموعه حسین علی باستانی راد؛ همان، به اهتمام، گزینش و مقدمه علی اکبر شهابی، مشهد؛ فرهنگ خراسان، ۱۳۱۷ ش؛ همان، با مقدمه، تصحیح و تحقیق حسن جمشیدی، قم؛ بوستان کتاب (ش ۱۵۸۷)، چ اول ۱۳۸۷ ش.

۶۷. همو، منتخب «جوک باشست»، با عنوان آداب طریقت و خدا یابی، به کوشش محمدرضا جلالی نایینی، تهران؛ [بی نا]، چاپ اول ۱۳۴۸ ش؛ همان، با مقدمه، تصحیح، تحقیق و ترجمه به انگلیسی از فتح‌الله مجتبیایی، تهران؛ مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، چ اول ۱۳۸۵ ش.

۶۸. همو، حاشیه بر تفسیر کتاب‌العلل، نسخه خطی کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران، رساله پنجاه و نهم از مجموعه ش ۲۴۲، ۲۷۹-۳۰۶، کتابت فریدالدین محمد در اوایل قرن ۱۱ ق به شکسته نستعلیق تحریری.

۶۹. همو، قصیده یابیه، به همراه کنز الحقایق شبستری و زاد المسافرین میرحسینی و لیلی و مجنون «چاه وصال»، چاپ سنگی، تهران؛ [بی نا]، چ اول ۱۳۵۴ ق؛ همان، به کوشش عبدالزفریغ حقیقت در نگین سخن، تهران؛ شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۴ ش، ج ۴، ص ۱۵۶-۱۵۹ و....

۷۰. همو، «زبیک»، به کوشش زهرا گواهی، مجموعه رسائل خطی فارسی، مشهد؛ بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چ اول ۱۳۷۱ ش، دفتر دوم، ص ۹۵-۱۰۳.

۷۱. قبادیانی مروزی، ناصر خسرو، دیوان، به تصحیح سید نصرالله تقوی، با مقدمه تقی زاده، به کوشش مهدی سهیلی، تهران؛ امیرکبیر، ۱۳۳۹ ش.

۷۲. قزوینی، عبدالنبی، تتمیم أمل‌الآمل، به تحقیق سید احمد حسینی، قم؛ خیام، ۱۴۰۷ ق.

۷۳. کتابی، سید محمدباقر، رجال اصفهان، به ویرایش حشمت‌الله انتخابی، اصفهان؛ گل‌ها، چ اول ۱۳۷۵ ش، ج ۱.

۷۴. کدیور، محسن، «قصیده یابیه میرفندرسکی و شرح‌های آن»، دو ماه‌نامه آیین پژوهش، سال پنجم، ش ۴ (پیاپی ۲۸)، آذرود ۱۳۷۳ ش، ص ۱۷-۲۰؛ همان، تجدید چاپ زیر عنوان «نگاهی به یابیه فندرسکی»، در دفتر عقل، تهران؛ اطلاعات، چ اول ۱۳۷۷ ش، ص ۳۶۵-۳۷۱.

۷۵. کرین، هانری، تاریخ فلسفه اسلامی، ترجمه سیدجواد طباطبایی، تهران؛ کویر و انجمن ایران‌شناسی فرانسه، چ اول

کتابخانه صدر، [بی تا].

۹۲. مدبری، محمود، فرهنگ کتاب‌های فارسی از قرن چهارم تا ۱۳۰۰ ش، تهران: ویس، چ اول ۱۳۶۴ ش، ۲ ج.
۹۳. مدرّس تبریزی، محمدعلی، ریحانة الادب في تراجم المعروفين بالکنية واللقب، تبریز: چاپ‌خانه شفق.
۹۴. مرکز المصطفی صلی الله علیه و آله، حیاة المحقّق السبزواری، در نرم‌افزار مکتبه اهل بیت (ع).
۹۵. مشار، خان‌بابا، مؤلّفين کتب چاپی فارسی و عربی، [تهران: بی‌نا]، ۱۳۴۰-۱۳۴۴ ش.
۹۶. همو، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ویرایش اول؛ تهران: [ویرایش دوم بی‌نا]، ۱۳۵۰-۱۳۵۵ ش.
۹۷. معصوم‌علی‌شاه شیرازی، محمّد معصوم بن زین‌العابدین، طرايق الحقایق، با مقدّمه محمّد حسین فروغی (ذکاء الملك)، به کتابت عبدالجواد نیشابوری، چاپ سنگی، [تهران: بی‌نا]، ۱۳۱۹ ق؛ همان، به کوشش محمّد جعفر محبوب، تهران: کتابخانه سنایی، چ اول ۱۳۱۸ ش، ۳ ج.
۹۸. معین، محمّد، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۳ ش.
۹۹. منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۴۸-۱۳۵۳ ش، ۶ ج.
۱۰۰. همو، فهرستواره کتاب‌های فارسی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چ اول، ۵ ج؛ همان، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، چ دوم، ۱۰ ج تاکنون.
۱۰۱. همو، فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (ش ۵)، چ اول ۱۳۸۲ ش.
۱۰۲. همو، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، لاهور: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، چ اول ۱۳۶۲ ش.
۱۰۳. منزوی، علی‌نقی و محمّد تقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپه‌سالار، تهران: [بی‌نا]، ۱۳۴۰ ش.
۱۰۴. موسوی چهارسوقی، میرزا محمّد هاشم، میزان الأنساب، با مقدّمه و تعلیقات سیداحمد روضاتی، اصفهان: [بی‌نا، چ اول] ۱۳۷۲ ق.
۱۰۵. موسوی خوانساری اصفهانی، سید محمّد باقر بن زین‌العابدین، روضات الجنّات في أحوال العلماء والسّادات، تهران: مؤسسه اسماعیلیان، [۱۳۹۰-۱۳۹۲ ق]؛ همان، بیروت: الدّار الإسلامیه، ۱۴۱۱ ق/ ۱۹۹۱ م.
۱۰۶. مهدوی، سید مصباح‌الدین، اعلام اصفهان، با تحقیق و اضافات غلام‌رضا نصراللهی، به ویرایش محمّد رضا زادحوش، اصفهان: مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل وابسته به سازمان

- فرهنگی-تفریحی شهرداری اصفهان، چ اول ۱۳۸۶ ش، ۱ ج.
۱۰۷. همو، دانشمندان و بزرگان اصفهان، اصفهان: ثقفی، [چ اول ۱۳۴۸ ش؛ همان، به تصحیح محمّد رضا نیل‌فروشان و رحیم قاسمی، اصفهان: گلدسته، چ اول ۱۳۸۴ ش، ۲ ج.
۱۰۸. همو، سیری در تاریخ تخت فولاد اصفهان، اصفهان: انجمن کتابخانه‌های عمومی، چ اول ۱۳۷۰ ش.
۱۰۹. میرعظیمی، نعمت‌الله، اصفهان زادگاه جمال و کمال، اصفهان: گل‌ها، چ اول ۱۳۷۹ ش.
۱۱۰. ناشناسی از قرن ۱۲ ق، نسب‌نامه سادات فندرسک؛ نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، رساله ۲۶ مجموعه ۲۴۶۵.
۱۱۱. نصرآبادی، محمّد طاهر، تذکره شعرا، به کوشش سید حسن وحید دستگردی، تهران: کتاب‌فروشی فروغی، چاپ اول ۱۳۱۷ ش؛ همان، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر، چ اول ۱۳۷۸ ش.
۱۱۲. نعمه، عبدالله، فلاسفه شیعه، ترجمه سید جعفر غضبان، به ویرایش پرویز اتابکی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چ اول از ویرایش دوم ۱۳۶۷ ش.
۱۱۳. نیومن، اندرو، «مذهب، فلسفه و علوم»، در صفویان، از ارجر سیوری و دیگران، ترجمه و تدوین یعقوب آرژند، تهران: مولی، چ اول ۱۳۸۰ ش.
۱۱۴. واله داغستانی، علی‌قلی بن محمّد علی، ریاض‌الشعرا، نسخه عکسی مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ص ۲۵؛ تصحیح محسن ناجی، تهران: اساطیر، چ اول ۱۳۸۴ ش.
۱۱۵. وحید دستگردی، حسن، مجله‌ارمغان، سال دهم، تیر ۱۳۰۸ ش، ۵ و ۶.
۱۱۶. هادی حسین‌آبادی، اکبر، شرح حال میرداماد و میرفندرسکی (به انضمام دیوان میرداماد و قصیده میرفندرسکی)، اصفهان: میثم، چ اول خرداد ۱۳۶۳ ش، تاریخ مقدّمه: ۱۳۴۴ ش.
۱۱۷. هدایت، رضاقلی بن محمّد هادی، تذکره ریاض‌العارفین، به کوشش مهرعلی‌گرگانی، تهران: کتاب‌فروشی محمودی، ۱۳۴۴ ش؛ چ سنگی، تهران: محمود خوانساری، ۱۳۰۵ ق، کتابت محمّد رضا سلطان‌الکتاب (صفا)؛ تصحیح ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چ اول ۱۳۸۵ ش.
۱۱۸. همو، تاریخ روضه‌الصفای ناصری، تهران: [بی‌نا]، چ اول ۱۳۳۹ ش؛ همان، به تصحیح و تحشیه جمشیدکیان فر، تهران: اساطیر (ش ۳۱۵)، چ اول ۱۳۸۰ ش.
۱۱۹. همو، مجمع‌الفصحاء، به کوشش مظاهر مصفّا، تهران: امیرکبیر، چ اول ۱۳۳۶-۱۳۴۰ ش.